

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚҚА БІЛІМ БЕРУ УӘЗІРЛІГІ

ӘЖІНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ КАФЕДРАСЫ

Қазақ тілі және әдебиеті бакалавр тәлім бағдарының
4 курс студенті

Алтыбаев Азамат Уразбаевичтың
БІТІРУ МАМАНДЫҚ ЖҰМЫСЫ

**Тақырып: Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері және оларды жаңаша
оқыту әдістері**

Ғылыми жетекші: аға оқытушы: Б.Бекниязов

кеңесші ф.ғ.к. Ж.Шаниязов

Кафедра меңгерушісі: доц. А.Оразымбетов

Нөкіс- 2016 ж

Бітіру мамандық жұмысы Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы мәжілісінің 2016 жыл ___№ _____ санды протоколымен қорғауға ұсынылды.

Шет тілдері факультеті

деканы:

ф.ғ.к. доц. Д.Мамырбаева

Кафедра меңгерушісі:

ф.ғ.к. доц. А.Оразымбетов

Ғылыми жетекші:

аға оқытушы: Б.Бекниязов

кеңесші ф.ғ.к. Ж.Шаниязов

Алтыбаев Азамат Уразбаевичтың «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері және оларды жаңаша оқыту әдістері» тақырыбындағы бітіру мамандық жұмысына мемлекеттік аттестация комиссиясы қарарымен

«___» (_____%) қойылсын.

«___» _____ 2016 жыл

МАК хаткері: Т.Төрткулбаева

ЖОСПАР:

Автордың аннотациясы

Кіріспе

I ТАРАУ

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері

1.1. Бастауыш

1.2. Бастауыштың грамматикалық тұлғасы

1.3. Баяндауыш

1.4. Баяндауыштың грамматикалық тұлғасы

II ТАРАУ

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері және оларды жаңаша оқыту әдістері

2.1. Тұрлаулы мүшелерді оқыту

2.2. Тұрлаулы мүшелер. Бастауышты оқыту

2.3. Сөйлем мүшелерін қайталау

2.4. Сөйлем мүшелерін қайталау

Қорытынды

Пайдаланған әдебиеттер

АВТОРДЫҢ АННОТАЦИЯСЫ

Тақырыптың актуальдығы: Білімді ұрпақ - білімді ұстаздың, білікті маманның еңбегінің жемісі. Оқу орнында қызмет атқарып жүрген оқытушылардың кәсіби деңгейінің көтерілуіне, оның жаңа ұстанымға сай болуына, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, бүгінгі білім беру ісіндегі инновациялық процеске тікелей араласуына, бағдарлы білім беруде нәтижеге жетулеріне жағдай жасау - басқарушылық міндет. Әр оқытушының жаңа ізденістермен, жетістіктермен жеке тұлғаны қалыптастыруда сәтті қадам тастауы керек.

Бастауыш пен баяндауыш сөйлемдегі предикаттық қатынастың негізі. Сондықтан сөйлемдегі тұрлаулы мүшелер мәселесі үнемі грамматиканы зерттеуші ғалымдардың назарында болған. Тұрлаулы мүшелер категориясында нақтылауды қажет ететін проблеманың бірі – бастауыш пен баяндауыштың грамматикалық тұлғалары.

Педагогикалық технологиясының басты ерекшелігі – оның тек қана білімді меңгеруге емес, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық процестерді, яғни жадының алуан түрлерін ойлауды, ынтаны, қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі өзентілендіру, өзін - өзі бекіту, қарым-қатынас, ойын танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттануға белсенді сөздік қорын дамытуға бағытталады, жұмыстың тақырыбы қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Диплом жұмысының мақсаты. Диплом жұмысының мақсаты мектеп оқушыларына қазақ тіліндегі тұрлаулы мүшелерге тән грамматикалық белгілер мен олардың арнайы грамматикалық тұлғасын меңгерту, ерекшеліктерін анықтау, оқушыларға жаңа әдістерде жеткізу жолдарын көрсетіп беру.

Диплом жұмысының міндеттері:

1. тұрлаулы мүшелер туралы көзқарастарды жүйелеу;
2. сөйлем мүшелерінің грамматикалық тұлғаларын топтастыруда қолданылатын ұстанымдарды нақтылау;
3. семантика-грамматикалық ұстаным бойынша тұрлаулы мүшелерді жіктеу және оларды оқыту жолдары;
4. тұрлаулы мүшелердің грамматикалық тұлғаларын айқындау.

Зерттеу объекті мен предметі: Жалпы орта білім беретін мектептердегі оқушылардың білім және дағдысын тереңдету, тұрлаулы мүшелерді жаңаша оқыту әдістері негізгі зерттеу объекті етіп алынды. Жеке тұлғаның әдеби-интеллектуалдық қабілетін дамыту.

Зерттеу методикасы мен әдістері: Бүгінгі заманның педагогика және қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне арналған тәжірибелер, ғалымдардың әдеби тіл нормалары мен қазақ тіл біліміне қатысты тұжырымдары, тіл туралы заң, ереже, қағидалар болып табылады.

Зерттеудің ғылыми теориялық негіздерін сараптау, ой қорыту, жалпылау әдістері мен бақылау, салыстыру, жинақтау және талдау әдістері болды.

Зерттеу нәтижелерінің ғылыми жаңалықтары: Зерттеу жаңалығы тақырыптың актуальдығына байланысты. Мектеп қазақ тілі сабағында оқушылардың тұрлаулы мүшелер – бсастауыш пен баяндауыш бойынша алған білік пен дағдыларын тереңдету, оқытуға байланысты алынған ғылыми қағидалар мен тұжырымдар қазақ тіл білімі мен қазақ тілін оқыту әдістемесін теориялық тұрғыдан толықтырады.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы мен ұсынысы:

Диплом жұмысында ұсынылып отырған әдістеме оқушылардың қазақ тілінен алған білімін тереңдетуге және тілдік материалдарды дұрыс игеруіне ықпал етеді. Диплом жұмысы мектеп мұғалімдеріне және қазақ тілін оқыту әдістемесін зерттеушілерге көмекші құрал бола алады. Диплом жұмысы

кіріспеден, негізгі екі тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Жұмыстың құрылысы мен ізбе-ізділігі: Жұмыс кіріспеден, екі тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Кіріспеде зерттеу тақырыбының өзектілігі, жұмыстың мақсаты, зерттеу нысаны, болжамы, міндеттері, зерттеу әдістері, ғылыми жаңалығы, қорғауға ұсынылған негізгі тұжырымдар, зерттеудің практикалық құндылығы, сарапталуы қарастырылды.

Бірінші тарауда сөйлемнің тұрлаулы мүшелері – бастауыш, бастауыштың грамматикалық тұлғасы, баяндауыш – баяндауыштың грамматикалық тұлғасы сөз етілді. Екінші тарауда сөйлемнің тұрлаулы мүшелері және оларды жаңаша оқыту әдістері; тұрлаулы мүшелерді оқыту, тұрлаулы мүшелер – бастауышты оқыту, сөйлем мүшелерін қайталау тақырытарын инновациялық технологияларда оқыту үлгілеріне тоқталып өттік. Жалпы мектеп оқушыларының тұрлаулы мүшелерден алған білімдерін дамыту жолдары, білім және дағдысын тереңдету жолдары көрсетіліп берілді.

Қорытындыда зерттеу нәтижелерінен толық тұжырым жасалды.

Ғылыми жетекші:

аға оқытушы Б.Бекниязов.

кеңесші ф.ғ.к. Ж.Шаниязов.

Студент:

А. Алтыбаев.

Кіріспе

Елде болып жатқан саяси, әлеуметтік, экономикалық өзгерістер білім беру жүйесіне де әсер етуде. Бұл өзгерістер оқыту әдістемесінде жаңартулар ғана емес, мектептерде жаңа пәндер, ендіруге қажеттілік тудырды.

Білім берудің басты бағдары нәтижеге бағдарлану, оқытуды оқушының жеке тұлғасына бағытталу, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып отыр. Демек, оқушы білімді дайын күйінде мұғалім түсіндірмесінен алмай, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйену арқылы танымдық "жаңалық" ашуы шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде әр түрлі өнімдер жасауы тиіс. Нәтижесінде оқушының дүниетанымы кеңейіп, өзіндік пікірі мен көзқарасы қалыптасуы керек.

Интерактив – ағылшынның "өзара әрекет" деген сөзі. Демек, интерактивті оқыту әдістері тұлғааралық қарым – қатынасқа негізделі отырып, жеке тұлғаны дамытуға бағытталады. Сонымен бірге, сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, ары қарай дамытады.

Интерактивті оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үрдісінде оқушылардың өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді. Дегенмен, интерактивті оқыту қажетті ақпаратты игеруге уақытты көбірек бөлуді, бағалауда жаңа, күрделі өлшемдерді қолдануды қажет етеді және оқушылардың танымдық іс - әрекетін басқаруда тәжірибесі аз мұғалімдерге көптеген қиындықтар туғызады.

Президентіміз И.А.Каримов айтқанындай, «Тәлімді тәрбиеден, тәрбиені болса тәлімнен айырып болмайды – бұл шығыстық көзқарас, шығыстық өмір философиясы»¹ болып табылады. Сондықтан бүгінгі оқытушының алдында

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод арзуси. Тошкент, Узбекистон, 1999,62

шығармашылыққа бейім жеке тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр. Негізгі міндет - оқу және тәрбие процесінде жоғары нәтижеге жету.

Бастауыш пен баяндауыш сөйлемдегі предикаттық қатынастың негізі. Сондықтан сөйлемдегі тұрлаулы мүшелер мәселесі үнемі грамматиканы зерттеуші ғалымдардың назарында болған. Түркі тілдеріне арналған грамматикаларда сөйлемнің бас мүшелері – бастауыш пен баяндауыш туралы мағлұматтар берілді. Қазақ тілінің грамматикасын зерттеген алғашқы лингвист – ғалымдарымыз А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, Ғ.Бегалиевтердің еңбектерінде сөйлемнің бас мүшелері әртүрлі дәрежеде сөз болады. Олар, негізінен, сөйлем мүшелеріне анықтама беріп, оның тілдегі қолданысына мысал келтірумен шектелген болса, 50 жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін зерттеушілеріміз аталған мәселеге әр қырынан келеді.

Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тілінің синтаксис саласын зерттеуші М.Балақаевтың, Т.Қордабаевтың, О.Төлегеновтің, Р.Әміровтің, Қ.Есеновтың, Ә.Аблақовтың, Т.Сайрамбаевтың, М.Серғалиевтің, Е.Ағмановтың т.б еңбектері ұлттық лингвистикамызданы әр алуан аспектілерді талдаумен бірге көптеген жалпы түркілік проблемаларды шешуге де мұрындық болары сөзсіз.

Алайда қазақ тіл білімінде тұрлаулы мүшелер проблемасы толық шешіліп болды деген тумаса керек. Сөйлемнің бас мүшелеріне беріліп жүрген анықтамалардан бастап, оның арнайы грамматикалық формаларының мәнін ажыратуда бір ізді пікірдің болмауы соны дәлелдейді. Осы мәселеге қатысты бастауышқа анықтама беруде ғалымдардың бір тобы оның сөйлемдегі ой иесі болатындығына сүйене отырып, өзге мүшелерге тәуелсіз деп таниды. Дұрысында бастауыштың грамматикалық мәні ой иесі болуымен бірге атау тұлғада тұруы, сол арқылы жіктік жалғаулы баяндауышпен жақ жағынан қиыса байланысуынан ашыла түседі.

Ал баяндауышқа алғашқы оқулықтарда берілген анықтамаларда оны тек кимылмен байланысты ғана суреттесе, кейінгі анықтамаларды бастауыштың етістікпен қатар есім сөздерден де жасалатыны ескеріледі. Бірақ баяндауышқа анықтама семантикалық тұрғыда емес, таза грамматикалық тұрғыдан берілгені дұрыс. Өйткені баяндауыш, алдымен, синтаксистік категория, сонымен бірге тілімізде баяндауыш қызметінде жұмсалмайтын сөз жоқ. Ал әр сөз табына енетін сөздердің білдіретін жалпы грамматикалық мағыналары да әр алуан. Сондықтан анықтамада баяндауыш болатын сөздің мағыналық түрлерін түгел қамту мүмкін емес. Ал баяндауыш қай сөз табынан жасалмасын, оларға ортақ белгілі бір грамматикалық белгісі болады. Олар, алдымен, баяндауыштың предикативтілікті білдіруі, екіншіден, сөйлемдегі ойды біршама тиянақтап тұруы. Себебі предикативтілік ұғымы тек грамматикалық бастауыш пен баяндауышты байланыстырумен ғана шектелмейді, сондай-ақ логикалық субъектпен предикаттық қатынасын да білдіреді. Ал баяндауыштың сөйлемдегі ойды тиянақтау қызметін ешбір сөйлем мүшесі ауыстыра алмайды.

Тұрлаулы мүшелер категориясында нақтылауды қажет ететін проблеманың бірі – бастауыш пен баяндауыштың грамматикалық тұлғалары. Педагогикалық технологиясының басты ерекшелігі – оның тек қана білімді меңгеруге емес, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық процестерді, яғни жадының алуан түрлерін ойлауды, ынтаны, қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі өзентілендіру, өзін - өзі бекіту, қарым-қатынас, ойын танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттануға белсенді сөздік қорын дамытуға бағытталады (3,56 бет).

Қорыта келе жаңа педагогикалық технологияны қолдану нәтижесінде:

- Оқушы тұлғасының танымдық қабілеттерін дамытуға.
- Танымдық процестерді жетілдіру.
- Оқуға жағымды қызығушылық қалыптастыруға

- Белсенді сөздік қорын, ауызша және жазбаша тілін ұстартуға
- Тұлғаның қиындықтарға даяр болу және оны білу, қарым – қатынас, ойын, танымдық, өзін- өзі бекіту қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді.

I Тарау. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері

Сөйлем – адам ойын білдірудің негізгі құралы. Айналадағы нақты өмір құбылыстары негізінен зат және оның қимыл – қозғалыстары мен іс - әрекеттерінен тұратыны мәлім.

Сөйлем жасалуы үшін алдымен сөздер бір – бірімен тіркеседі. Ол тіркестердің тілдік жүйесі, заңдылықтары арқылы іске асады. Жай сөйлем, оны құрайтын тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелер, осы қиыса байланысқан сөз тіркестері негізінде жасалады. Сөз тіркестері сөздердің синтаксистік байланысуы деп аталса, жай сөйлем синтаксисінде бұлар предикативті қатынастарға жатқызылады.

Тіл білімінде сөйлем туралы ғылыми ойдың тарихи бастауы көне дәуірдегі логикалық зерттеулерден басталады. Бұл тұжырым бойынша сөйлем – пікірге, бастауыш – субъектіге, баяндауыш – предикатқа негізделді. Сондықтан да тіл туралы зерттеулерде бастауышты субъект, баяндауышты предикат деп қолдану дәстүрі де сақталған. Сөйлемнің негізі болып табылатын предикативтілік осы атаудан пайда болған.

Тұрлаулы мүшелер тек қана зат есім мен етістіктен жасалмайды. Бастауыш зат есім мәніндегі басқа сөз таптарынан, ал баяндауыш өзге де есім сөз таптарынан жасала береді.

Тұрлаулы мүшелер деп сөйлем құрауға негіз болатын бас мүшелерді айтамыз.

Қазақ тілі білімінде болсын, басқа да түкітану саласындағы еңбектерде болсын тұрлаулы мүшелерге негізінен бастауыш пен баяндауышты жатқызатыны белгілі.

Алайда, кейбір еңбектерге көз жүгіртсек тұрлаулы мүшелерге тек бастауыш пен баяндауышты ғана емес, басқа да сөйлем мүшелерін жатқызушылық кездеседі.

Осы тіл білімінің өзінде баяндауышты арнайы сөйлем мүшесі дейді де, ал бастауышты толықтауыштың бір түрі дейді. Кейде тұрлаулы мүшелерге бастауыш пен баяндауышты жатқыза келіп, тіпті, оның аясын кеңейтіп те

жібереді. Сондықтан да кейде тұрлаулы мүшелердің құрамына толықтауыштың кейбір түрін, тіпті, пысықтауыштың да кейбір түрін қосып жіберетіні кездеседі. Міне, осы сияқты талас пікірлерді түркітану еңбектерінен де байқауға болады. В.Насилов «Роль сказуемого в уйгурском предложении» деген мақаласында тұрлаулы мүшелерге тек баяндауышты ғана қатысты деп біледі. Автор сөйлемді тиянақтау жағынан келгенде тек баяндауыш қана басты тұлға деп ұғады да, оған ерекше мән береді. Сол сияқты екінші бір көзқарас бойынша тұрлаулы мүшелерге, яғни бастауыш пен баяндауышқа тура толықтауышты да қоса қарайды. Әрине, бұл сияқты тұрлаулы мүшелер туралы әр түрлі пікірлер болғанымен, қазіргі кезде тұрлаулы мүшелерге бастауыш пен баяндауышты жатқызу орынды деп білеміз. Әдетте бастауыш сөйлемде айтылатын ойға негіз болады, ол баяндауыш арқылы айтылған қимылдың не басқа сапаның субъектісі (иесі) болады.

1.1. Бастауыш

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің бірі – бастауыш. Сөйлемде бастауыш екі түрлі жағдайда кездеседі. Біріншіден, сөйлемде арнайы түрде бастауыш болады, екіншіден, сөйлемде бастауыш жасырын келуі де мүмкін. Бірақ ол жасырын келгенімен, бәрібір баяндауыш арқылы оны тауып алуға болады. Сонымен бірге бастауыш: зерттелу, оның ережесі, сұраулары, тұлғасы, жасалуы, құрамы, сөйлемдегі орны және оның мағынасына қарай бөліну бағытында қаралуы тиіс. Енді осыларды жеке-жеке көрсетелік. Бастауыш туралы қазақ тіл білімінде көптеген оқу кітаптары, методикалық құралдар және мақалалар жарық көрді. Бастауыш туралы еңбектердің біразында негізгі мәселелерінен гөрі, олардағы кейбір жанама мәселелеріне де баса назар аударылған. Бұл еңбектерде қазақ тіліндегі бастауыштарды басқа тілдермен салыстыру, орын тәртібі және стильдік қызметтері сөз болады.

Бастауыштың ережесі. Бастауыштың ережесі әр түрлі оқулықта әр түрлі беріліп жүр. Х.Басымов «Бастауыш болатын сөз мағынасы жағынан сөйлемдегі ой іргесінің иесі болады», - десе, С.Аманжолов «Сөйлемегі

айтылған ойдың иесі болып тұрған сөйлемнің мүшесін бастауыш дейміз»,- дейді.

М.Балақаев «Сөйлемнің кім? не? туралы екенін білдіретін, айтылған ойға негіз болатын тұрлаулы мүшені бастауыш дейміз»,-деп келсе, Р.Әміров «Сөйлемде айтылған ойдың кім, не туралы екенін атап, баяндауыш арқылы айтылған қимылдың, сапаның кімге қатысты екенін білдіретін сөйлем мүшесін бастауыш дейміз»,- деген ережені айтады.

С.Аманжолова, А.Әбілқаев, И.Ұйықбаевтардың мектеп грамматикасында, «Сөйлемде атау септігінде тұрып басқа мүшелерге бағынбайтын тұрлаулы мүшені бастауыш дейміз»- делінген. Қазақ тіл білімі мен түркітану әдебиеттеріндегі бастауыштың ережелері туралы мына жайттардың айтылатынын көруге болады.

Біріншіден, бастауыштың ойдың иесі болуы.Екіншіден, ең алдымен, оның қандай сұрауларға жауап беретіндігі бірінші орынға, ал ойдың иесі болуы екінші орынға қойылуы. Үшіншіден, ойдың иесі деуден гөрі ойдың, баяндауыш арқылы айтылған қимылдың, сапаның кімге қатысы, басты нәрсе болуы. Төртіншіден, бастауыштың басқа мүшелерге бағынбайтындығы. Бесіншіден, бастауыштың тұлғалық ерекшеліктеріне, яғни, атау септікте келетіндігі.Алтыншыдан, сөйлемдегі басқа сөздермен, яғни, баяндауыштармен синтаксистік қатынастары, т.б.

Бастауыштың мағынасы баяндауыштың морфологиялық құрамындағы тұлғалар арқылы белгілі болып дербес тұра береді. Ондайда бастауыш сөйлем ішінде арнайы айтылмай, сөйлем толымсыз болуы да мүмкін, ал баяндауышсыз толымсыз сөйлемдер өте сирек кездеседі. Әсіресе диалогта, мақал-мәтелде («қой баласы – қозыдан» сияқты) баяндауыштың «түсіп қалуы» «ықшамдылықпен» байланысты.

Осындай, баяндауыштың синтаксистік қызметі бастауыштан басым болғанына қарап, баяндауышты ғана бас мүше деп қарау дұрыс болмайды. Шынында, ол екеуі де – сөйлем құрауға ұйытқы болатын, басқа мүшелерді айналасына үйіріп тұратын, сөйлемнің діңгекті орталығы – бас мүшелер.

Бастауыштың грамматикалық тұлғасы – сөздің атау тұлғасы. Басқаша айтқанда, бастауыш қызметінде жұмсалған сөз не сөз тіркесі атау септігінде тұрады.

Ескерту:

Бастауыштар кейде формаланбаған ілік септігінде де айылады; ондай ілік септікті бастауышы бар сөйлемнің баяндауышы не тәуелдік жалғаулы сөз күрделі баяндауыштың құрамында болып келеді:

Шығанақ почта конторындағы радиоға құлағын төсеп отырғаны (Ғ.Мұстафин). Тас түсіріп тұрсам, **мына біреулер жанжал шығарып тұрғаны** (Қ.Әбдіқадыров).

Біз суды осы Мырзашөлге *жеткізуіміз керек*. (С.Мұқанов). **Мен** Гүлжаһанмен **әлі жөнді әңгімелескенім жоқ** (Ә.Әбішев).

Бастауыштарға қойылатын негізгі сұрақтар *к і м?, н е?* Бастауыш қызметінде жұмсалатын сөздердің көптік, тәуелдік жалғауларда айтылуы мүмкін. Бұл сұрақтар сөйлемде бастауыш болар деген сөздерге *ж а л а ң к ү й і н д е қ о й ы л м а й д ы*, баяндауыштармен қабаттаса қойылады. Мысалы: *Ажар баяндама жасады? – Ажар...* (*Айту оңай, істеу қиын*) (*Н е о ң а й? Айту... н е қ и ы н? – Істеу...*). *Еріншектің ертеңі бітпес* (*Н е с і б і т п е с? – Ертеңі...*)

Ескерту: Жалпы алғанда, бастауыш бола алмайтын сөз жоқ . Белгілі жағдайда (субстантивтеніп қолданылғанда), тіпті, өз алдына сөйлем мүшесі болмайды дейтін шылау сөздер де, сөз емес, сөз құрау үшін жұмсалатын жеке дыбыстар да сөйлемде бастауыштық қызметте жұмсалыуы мүмкін.

Дегенмен, сөйлемде бастауыштық негізгі қызмет атқаратын сөздер – зат есімдер мен олардың орнына жүретін есімдіктер.

Олар түбір тұлғада да, көптік, тәуелдік қалпында да бастауыш болады:

Салиқа қырман басына келді. Көлхозшылар астықты элеваторға жөнелтіп жатыр. Біздің партиямыз, қаһарман халқымыз ұлы табыстарға жетті. Біз жүріп келеміз. Аттар алденеге құлақ тіге қалды. Анадайдан бірдеңе қараңдағандай болды.

Бастауыш қызметінде жұмсалатын сөздердің енді бір тобы – с а п а л ы к е с і м д е р - сын есім, сан есім, есімше:

Қорқақ бұрын жұдырықтар. Алтау ала болса, ауыздағы кетер...
Еккен орап (Мақал).

Бастауыштар жеке сөзден болған – жалаң, көп сөзден құралған – күрделі не үйірлі болуы мүмкін. Күрделі, үйірлі бастауыштарға мысалдар; Күрделіге: **Сөз қуған бәлеге жолығар. Жақсы жұмыс – жанға тыны. Ырыс алды – ынтымақ** (Мақал). Үйірлерге: **Білегі жуан бірді жығар, білімі толық мыңды жығар. Аузы күйген үрін ішер** (Мақал).

Зат есімдер мен есімдіктерден болған бастауыштар. Сөйлемде бастауыштық қызметте жұмсалатын сөздер, негізінде, зат есімдер болғанмен, олардың барлығының бастауыш болу қабілеті бірдей емес. Бастауыш – субъектінің грамматикалық баламасы. Ол іс істеуші қимыл иесі болатындықтан, сол қызметті өтей алатын заттардың аты арнаулы бастауыш болуға бейім болады. Сондықтан ондай зат есімдер а р н а у л ы бастауыш болатын сөздер делінеді. Мысалға *Жарас ағаш екті* деген сөйлемді алайық . Мұнда *Жарас, ағаш* деген екі зат есім бар. Ол екеуі сөйлемде екі түрлі қызметте айтылған: *Жарас* – қимыл иесі, бастауыш, *ағаш* – қимылдың объектісі, толықтауыш. Олардың орнын ауыстырғанмен бірінің қызметінде екіншісі жұмсала алмайды. Оның себебі – ол екі зат есімнің екі түрлі синтаксистік қызметі атқаруға бейімділігінде: *Жарас*- арнаулы бастауыш болатын сөз де, *ағаш* – арнаулы толықтауыш болатын сөз.

Зат есімдердің ол айырмашылығы қазақ тілінде *кісі, кісі емес* деген ұғыммен байланысты. Ол айырмашылықты зат есімдерге қойылатын екі түрлі сұрақтан да аңғаруға болады. Жалпы алғанд, *к і м?* деген сұрақты қоюға болатын зат есімдер – арнаулы бастауыштар, *н е?* сұрағын қоюға болатын зат есімдер – арнаулы толықтауыштар.

Сонымен қатар кейбір жанды – жансыз заттарға ғана тән іс-әрекет, қимыл, күй болуы мүмкін. Мысалы: *құс ұшты, бұлбұл сайрады, сиыр мөңіреді, жауын жауды, жел уілдеді.* Осындай сөйлемдерде бастауыш

қызметіндегі зат есімдер баяндауыштар арқылы айтылған хабардың бірден – бір арнаулы иелері болып тұрады. Бірақ олардың мұндай әрекеті тар көлемдегі тіркестер арқылы ғана айтылады. Сондықтан мұндай сөздер бастауыш болып көп жұмсалмайды.

Осылардай, зат есімдердің бастауыш болу қабілеті бірдей болмағанмен, олардың бастауыштық тұлғасы бәріне бірдей. Ол – атау септігі.

Атау септігіндегі зат есімдер *ж е к е ш е, к ө п ш е* және *т ә у е л д і* тұлғада бастауыш болуына мысалдар:

Лиза Рахметке бұрылды (С.Ерубаяев). *Кештетіп Қожаш үйіне келді* (С.Көбеев). *Сұр овчарка жан жуытар емес* (Ғ.Мұстафин). *Батырлық майданда сыналады* (Мақал). *Жауынгерлер қатарланып тұрып қалды* (Ғ.Мұстафин). *Сиырлар шұбап келеді*(Ғ. Мұстафин). *Қара қошқыл таулар ай астында көкшіл мұнарға оранып жым – жырт қалғып тұр. Абайлар Қарашоқыға түс ауа жетті* (М.Әуезов).

Өздерінің лексикалық мағыналарында көптік ұғымы бар зат есімдер *жекеше* тұлғада бастауыш болып та көптік мағынада жұмсалыуы мүмкін:

Қалың қой қыбыр етпей тыныштық алып, үнсіз ғана тыным алды. Сиыр атаулы... шалшық суларға кіріп, көлбей-көлбей жатып апты (М.Әуезов).

Тәуелдік жалғаулы зат есімдер бастауыш қызметінде заттың кімге, неге тән екенін білдіреді де, ондай сөздің бастауыштық икемі арта түседі:

Шешем қатты сағынып жүрген сияқты(Ғ.Мұстафин). *Атым ерттеулі тұр* (Ғ.Мұстафин). *Әкеңіз кім болғаны еді?*(Ғ.Мұстафин). *Кімнің ісі көп болса, соның күші көп* (Мақал).

Түйем шықты өріске,

Боталарым маймаңдап.

Қойым өрді қаптайлап,

Қозыларым салды ойнақ.

Кілемдей жерім түрленді,

Қызғалдағым гүлденд,

Кемпірқосақ қосаулап,

Көгім *де жаңа түрге енді*

(Жамбыл)

Есімдіктердің ішінде бастауыш қызметінде көбірек жұмсалатындары – зат есімдердің орнын басатын есімдіктер. Олар- **ж і к т е у, с і л т е у, және к і м? н е?** деген сұрау есімдіктері. Бұлардың ішінде әсіресе жіктеу есімдіктерін бастауыш қызметінде жиі кездестіруге болады. Сонымен қатар олар сөйлемнің жақтық мағыналарын түрлендіруші сөздер болып табылады.

Жіктеу және өздік есімдіктердің бастауыш болуына мысалдар:

Мен *көрдім ұзын қайың құлағанын...*(Абай).**Біз** *барлаушылармыз* (Ғ.Мұстафин). **Сіз** *кейін қалған соң, мен алдыңызды оралта беремін* (Б.Майлин). **Біз** *сірә,атты мықтап шаршатып алатын шығармыз...*(С.Мұқанов). *Қалқам, Айша, сен шаруаңа бар, мен де демалайын* (С.Шарипов). *Ол - Өскенбайдың үлкен үйі Зере отырған ауыл*(М.Әуезов). **Өзі** – *жөн білетін, пысық жігіт* (Ғ.Мұстафин).*Бұған өзім кінәлымын* (З.Шашкин).

Сілтеу, сұрау және басқа есімдіктердің бастауыш болуына мысалдар:

Бұл – *Байжанның талай келгенүйі* (С.Мұқанов). **Мынау** – *қай ауыл?* **Әркім** *әр түрлі шаруамен қарбаласады* (М.Әкезов). **Ешкім** *дыбыс шығармады* (С.Ерубаев).

Заттың **с ы н д ы қ, с а н д ы қ, қ и м ы л д ы қ** сапасын білдіретін сөздер де сөйлемде бастауыштық қызметте жұмсала береді. Ол үшін сапалық есімдер субстантивтеніп (заттанып) айтылады.

Сапалық есімдерден

болған бастауыштар

Заттың сындық сапасын білдіретін **с ы н е с і м д е р**, ойды ықшамды етіп сөзбен білдіру керек болғанда, зат есімдермен қатарласып тұрмай – ақ , дара күйінде бастауыш және толықтауыш та болуы мүмкін. Ондайда сын есімдердің сапалық мағынасы жойылып кетпей, олар әрі заттық, әрі сындық мағынада жұмсалады. Сонда сын есімдер әдетте қандай заттардың сындық

сапасы болып жұмсалатын болса, сондай заттардың бастауыштық қызметін атқарып тұрады. Терең – көбінесе судың, теңіздің, көлдің, өзеннің сыны болатын сөз. Сондықтан оны бастауыш қызметінде *Терең батырады* (мақал) десек, алдымен «Терең су батырады» деп түсінеміз. **Жүйрік** – бұрыннан аттың сыны болып, орныққан. Бұл күнде поезд, машина туралы да жүйрік деп атауға болғанмен, *Жүйрік тоқтығын білдірмес* (мақал) дегенде, оны алдымен «жүйрік ат» деп ұғамыз.

Заттардың ондай сындық сапасы синтаксистік қызметте бір ғана конкретті заттың орнына жұмсалмай, жалпылық мағынада, біртектес көп заттың орнына жұмсалады. Тек сын есімдерден болған жер, су аттары мен басқа жалқы есімдер ғана даралық мағынада жұмсалады. Ондайда олар орнықты заттық мағынаға ие болып, зат есім қатарына қосылады.

Соңғыларды қоспағанда, қазақ тіліндегі субстантивтеніп бастауыш болатын сын есімдер көбінесе кісі туралы айтылған сөздер болады:

Кілең сұлулар бірыңғай отыр (С.Мұқанов). **Жақсы** – ісімен жақсы. *Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар* (Абай).

Субстантивтеніп бастауыш болатын сын есімде, әсіресе, аз сөзбен көп мағына беруді керек ететін мақал – мәтелді сөйлемдерде жиі ұшырайды:

Сыпайы тоңбайды, қалтырайды. Жомарт жоқтығын білдірмес. Көп қорқытар, терең батырар. Батыр бір рет өледі, қорқақ мың рет өледі. Жоққа жүйрік жетпес. Ескіні есіңе алмай, жаңа жадыға түспейді. Үлкен бастар, кіші қостар (Мақалдар).

Сын есімдер тәуелдік, көптік жалғауларда тұрып та бастауыш қызметінде жұмсалады. Бірақ ол қағида сын есімнің бастауыш болуының бірден – бір шарты еместігі жоғарғы мысалдардан анық көрінеді.

Сын есім көптік, тәуелдік жалғауларсыз – ақ субстантивтеніп бастауыш болу үшін, олар бастауыштық әуенмен, дауыс ырғағы арқылы басқа сөздерден оқшауланып тұрулары керек.

Е с і м ш е де бастауыш болғанда, сын есімдей, қимылдық сапаның үстіне заттық мағына жамап тұрады. Есімшеден болатын бастауыштардың ерекшеліктері мынадай:

а) Баяндауышты етістік, зат есім, есімдіктерден болған сойлемде есімше бастауыш қимыл иесі – кісі (сұрағы – кім?, не қылған?) орнына жұмсалады:

Бәйгені озған алады. Көрмес – түйені де көрмес. Жығылған күреске тоймас. Еккен орар. Ерінбеген етікші болар (Мақалдар).

Келген – Жақып, көрген – ол; Турайтын – мен де, жейтін – сен. Екі аразды табыстыратын да, айыратын да, - арадағы кісі. (Б.Майлин)

ә) Баяндауышы сын есімнен болған сөйлемде есімше бастауыш басқа заттың мағынасында жұмсалады (сұрағы – не?, не қылған?, не өткен?):

Қарауытқан қыста қызара бөртін жылқы баққан қызық та, қиын да (С.Бегалин). **Берген ұят емес, алған ұят.**

б) Көптік жалғаудағы есімшелер бастауыш болғанда, олар әр уақытта қимыл иесі –кісі – мағынасында жұмсалады:

Егін оратындар әрі кетті де, астық таситындар қырман басында қалды.

в) Тәуелдік жалғауларда тұрып бастауыш болған есімшелер әр уақытта зат есім мағынасында жұмсалады (сұрағы – нем?, нең?, несі?, не қылған?, не өткен?):

Жазғаның маған ұнады. Айтқаным түсінікті ме? Оның келер - келмесі белгісіз.

Басқа айтарым жоқ .

Субстантивтеніп бастауыш болатын сөз тобының бірі – с а н е с і м . Есептік сандар бастауыш қызметінде заттық мағынада, жас мағынасында жұмсалады:

25 үшке тең бөлінбейді. Оннан төртті алсаң, алты қалады. 25 маған тағы қайтып келді (Жамбыл).

Жинақтау, реттік сандар ол қызметте көбінесе кісі туралы айтылған есім болады:

Төр бөлмеден шыққан үшеу деұзын столға ұзақ отырып, қалды. Үшеуіміз етектегі белге қыстырып алып жүріп кеттік (Ә.Әбішев). Үшінші кім? Алтыншы алға түсті.

Жинақтау, есептік сан есімдер III жақтық тәуелдік жалғауда көбінесе бөлшектеу, кейде жинақтау мағынада бастауыш болады:

Үш көрпенің екеуі қонақ астында, үш жастықтың екеуі қонақ шынтағында. Ерлі байлы екі адам бірі оны, бірі мұны істеп, екеуі де қонақ жабдығында жүр(Ғ.Мұстафин). Механизм бөлшектерінің тоқсан тоғызы дұрыс, бірі теріс болса, сол бір тоқсан тоғызды бөгейді. (Ғ.Мұстафин).

Жалпы алғанда, субстантивтенген бастауыштар мақалды – мәтелді сөйлемдерде көбірек кездеседі де, сйлем арқылы айтылатын ойды ықшамды етуде үлкен қызмет атқарады.

1.2. Бастауыштың грамматикалық тұлғасы

а) атау тұлғалы бастауыш

Бастауыш – сөйлемдегі ойдың иесі бола отырып, баяндауыш арқылы барлық қасиеті айқындалатын, арнаулы тұлғада тұрып, онымен тікелей байланысатын тұрлаулы мүше.

Бастауыш басқа сөйлем мүшелерімен салыстырғанда ойдың иесі ретінде қолданылумен ерекшеленеді. Бірақ бастауыш жеке қолданылып өмір сүре алмайды, ол қалайда басқа сөйлем мүшелерімен оның ішінде баяндауышпен синтаксистік байланыста айтылғанда ғана грамматикалық табиғаты айқындала түседі. Ал бастауыштың ой иесі болу қасиетін логикалық және грамматикалық аспектіде айқындаған жөн. Осыған сәйкес тіл білімінде бастауышты грамматикалық және логикалық бастауыш деп екіге бөліп қарайды. Тіл мен ойлаудың тығыз байланысынан туындаған бұл бірегейлердің (единицалардың) өзіндік ерекшеліктері бар. Байымдаудың логикалық субъектісі мен сөйлемнің грамматикалық бастауышының бір-бірімен кейде сәйкес келетіні бар. Мысалы: Мен оқимын деген сөйлемдегі мен сөзі әрі қимылдың субъектісі, әрі атау тұлғалы бастауыш болып бір-

бірімен сәйкес келіп тұр. Бірақ пікір білдіруде бұл сәйкестік үнемі сақтала бермейді. Қимылдың, ойдың субъектісі басқа грамматикалық тұлғада тұрып, сөйлемде өзгеше синтаксистік қызмет атқаруы да мүмкін.

Грамматикалық бастауыш – атау септігінде тұрып ойдың кім, не жайында екенін білдіріп, баяндауышпен жақ және жекеше, көпше түрде қиыса байланысатын тұрлаулы мүше. Бастауыштың грамматикалық тұлғасы – сөздің атау тұлғасы. Басқаша айтқанда, бастауыш қызметінде жұмсалған сөз не сөз тіркесі атау септігінде тұрады. Алайда оқулықтар мен зерттеу жұмыстарында бастауыштық тұлға әр түрлі авторларда әрқалай көрсетіліп жүр.

Бастауыш қызметінде жұмсалған сөз не сөз тіркесі атау септігінде келетіндігін М.Балақаев: «Атау тұлғалы сөздер әр уақытта бастауыш қана бола бермейді, сөйлемнің басқа да мүшелері болады. Дегенмен, атау септігін, негізінде, бастауыштық тұлға деп қараймыз», - деп түсіндіреді.(7;85).

Міне, осы сияқты «бастауыш атау тұлғада тұрады», - дей келе, атау септік тұлғасы бастауыштың ғана тұлғалық көрінісі емес, сонымен қатар «...атау тұлғалы сөз мағынасына, орнына қарай анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш және баяндауыш қызметін де атқара береді», - деген пікір академиялық грамматикада да көрсетіледі (11;56).

Шынында да, атау септігі сырттай зат есімнің түбір тұлғасымен ұқсас келетіндіктен, жоғарыда қазақ тілі грамматикаларында көрсетіліп, танылып жүрген атау тұлғасындағы сөздің анықтауыш, баяндауыш болу қызметтері, сондай-ақ кейбір септеулік шылаулар тіркескен сөздер атау септіктегі сөз емес, одан бүтіндей бөлек зат есімнің түбір тұлғасы болатындығын С.Исаев толық дәлелдеген.

Атау септіктің арнайы грамматикалық тұлғасы болмағанымен, бір жағынан, оның түбір тұлғадан бөлек етіп танытатын, екінші жағынан, сол арқылы басқа септік түрлерімен белгілі дәрежеде бірлікте тұрып, іштей олардың саралануына негіз болатын субстанттық мағынасы, сөйлемнің предикатымен жақ жағынан қиыса байланысып, грамматикалық субъект

сияқта атқаратын қызметі бар екенін ескермеуге болмайды. Атау септіктің бұл ерекшелігі басқа сөз таптарының сөйлем ішінде атау тұлғада тұрып, бастауыш қызметін атқарып, субстантивтенуінен айқын көрінеді. Сондықтан сөйлемдегі атау тұлғалы бастауышты, демек грамматикалық бастауышты тек сұрақ қою арқылы тауып алуға болады. Ал баяндаушысыз сөйлем болмайды, сөйлемде тек бастауыш қана өз баяндауышымен қиыса байланыса алады.

Грамматикалық формалардың синтаксистік қызметі.

Таблица №1

Грамматикалық тұлғалар	Көрсеткіштері	Білдіретін мағыналары	мысалдар
Түбір тұлға	-	Жалпы грамматикалық мағына	Ақын-жүрек-0 тоқтамайды.
Тәуелдік жалғау	-ым/ім,-ың/ің, -ыңыз/іңіз, -сы/сі,-ы/і	жақтық, меншіктілік	Шәкірт-ім-0 көңіл-ім-нен шықты.
Көптік жалғау	-лар/лер, -дар/дер, -тар/тер	заттың көптігін білдіру	Гүл-дер-0 жапырақ-тары-мен көрікті.
Атау септігі	0	субстанттық, иелік	Жақын-туыс-тар-ым-0 келді.

Логикалық бастауыштың тұлғасы

Тіл ойлаумен тығыз байланыста, өзара қарым-қатынаста болады дегенде, әдетте, тілдік құбылыстар мен логикалық құбылыстардың, соның ішінде, әсіресе, форма мен ұғымның, сөйлем мен байымдаудың бір-бірімен байланысын, өзара қатысы ескерілетінін теріске шығаруға болмайды.

Логикалық бастауыштардың ішінде ілік септікті бастауыштың өзіндік ерекшеліктері бар. Ілік септігі, әсіресе, нөлдік тұлғада тұрғанда грамматикалық бастауышқа өте ұқсас.

Басқа ешкім ат бергісі келмейді (С.М.).	. Басқа ешкімнің ат бергісі келмейді (С.М.)
Бұл жөнінде би аға, батыр аға, мен сіздерден айрықша сүйінші алуыма болады,-деп Аралбай Қойайдар би мен Қангелді батырға інілік назбен жымия қарады (Ж.Т).	Бұл жөнінде би аға, батыр аға, менің сіздерден айрықша сүйінші алуыма болады,-деп Аралбай Қойайдар би мен Қангелді батырға інілік назбен жымия қарады (Ж.Т).
Сен баруың керек.	Сенің баруың керек.

Мысалдардан көріп отырғанымыздай, формасыз ілік септігіндегі бастауыш өзінің сыртқы тұлғасы мен грамматикалық мәні жағынан синтаксистік бастауышқа өте ұқсас.

1.4. Баяндауыш

Баяндауыш туралы сөз қозғамастан бұрын оның сөйлемде атқарар жүгін айқындап алған жөн. Бұл – аса күрделі де маңызды мәселе. Мәселеге осы тұрғыдан келу зерттеу объектісінің қаншалықты маңыздылығын көрсетіп қана қоймайды, тіл білімінде әлі де болса шешімін таппай жүрген мәселе төңірегінде теориялық нақты тұжырым жасауға жетелейді.

Баяндауыш, оның ережелері туралы пікірлер көп. Сондықтан да біраз ережелерді келтіріп, сонан кейін оны талдап көрейік. Х.Басымов: «баяндауыш мүше шығаратын мағынасы жағынан бастауыштың болмыс ісін, жайын, сапасын, не екендігін айқын білдіреді – дейді.

І.Бәйтенов а) қара сөзде сөйлемнің аяғына, көбінесе тістіктен кейін тұрған сөзді «баяндауыш» - дейміз, ә) сөйлемнің ішіндегі барлық сөздің түсінігі онсыз шешілмей тұрған сөзді «баяндауыш» дейміз; б) бастауыштың күйін, жайын, қимылын көрсетіп тұрған сөз «баяндауыш» болады, - деп талдайды. С.Аманжолов: бастауыштың ісін, қимылын білдіріп, сөйлемдегі

ойдытиянақтайтын сөйлемнің мүшесін баяндауыш дейміз және бастауышқа бағынып, онымен жақ жағынан жекеше, көпше түрде үйлесіпайтылатын тұрлаулы мүшені баяндауыш дейміз, дейді. М.Балақаев: бастауыштың жайын, ісін білдіретін сөйлем мүшесі десе, Х.Арғынов: баяндауыш бастауыштың қимылын, ісін, жайын, күйін, заттың сындық сапасын, санын, мөлшерін, мекенін, мезгілін білдіреді, - деген тұжырым айтады, Р.Әміров: Предикативтілік іс - әрекетті, сапаны білдіретін сөйлем мүшесін айтамыз десе, М.Серғалиев: бастауыштың іс-әрекетін, қимылын, қасиетін көрсететін сөйлем мүшесі – деп қорытады. Ал, Ә.Нұрмаханова: Ол бастауышпен предикаттық байланысқа түсіп, оның қимылын, іс - әрекетін, күйін ілдіреді, - дейді. Сол сияқты кейбір түркітанушы – ғалымдардың да баяндауыш туралы мына пікірлерін келтірейік: Н.А.Кононов: баяндауыш грамматикалық жағынан бастауышқа бағынышты екі құрамды сөйлемнің бас мүшесі; А.Жапаров: сөйлем бастауышына грамматикалық жағынан бағынышты болып, оның қимыл - әрекетін, амалын, кім екендігін, белгісі мен сан ретін тағы солар сияқты қасиетін баяндап тұрған бас мүшесінің бірі – деген тұжырым жасаған. Баяндауышқа байланысты бұдан басқа да ережелерді беруге болады. Біз енді осы ережелердегі көтерілген мәселелер, олардың қайсысына өзіндік пікір айтуға болатынына назар аударалық:

Сонымен, баяндауыш бастауышқа бағынып, оның қимылын, іс - әрекетін, кім, не екенін, заттық, мекендік, сындық, қасиеттерін білдіретін сөйлемнің тұрлаулы мүшесі.

Баяндауыштың жасалуы. С ө з д е р д і ң т ү б і р к ү й і н д е б а я н д а у ы ш б о л у ы. Қай сөздің болса да сөйлемде баяндауыш қызметінде тұруы сол сөйлемдегі субъектілік, предикаттық қатынастан көрінеді. Сондықтан баяндауыштың қызметі басқа мүшелермен, әсіресе бастауышпен, қатар қойып айтқанда айқын болады: *қара, керек* сөздерін *сен малға қара, мысыққа ойын керек* дегендей тіркесте айтқанда болмаса, олардың баяндауыш екендігі белгілі болмайды.

Сондай дара тұрып, түбір күйінде көбірек баяндауыш болатын сөздер – етістіктер. Олардың түбір күйінде баяндауыш бола кетуінің себебі олардың II жақтық грамматикалық мағынаны да білдіруімен байланысты болу керек. Сондай сөздердің баяндауыш қызметінде жұмсалуды олардың айтылу жағдайымен де байланысты. Жападан жалғыз жайбарақаттанып отырған кісі қоңыр дауыспен өзінен-өзі *шық, тұс* десе, сырттан тыңдаған кісі не айтып отырғанын түсінбес еді, айтып отырғаны қай *шық, қай тұс*, - етістік мағынасындағы *шық, тұс* пе не зат есім мағынасындағы *шық, тұс* пе? Ал бір кісі екіншісіне есік жаққа бас изеп *шық* десе, не атты кісіге қарап жерде тұрған кісі *тұс* десе, онда жоғарғы сөздердің баяндауыштық мағынасы айқын болады. *Мен, рас* деген сөздер жеке айтылса, баяндауыш болмас еді. ал *Мені шақырған кім?* дегенде: - *Мен десе, осы айтып отырғаның рас па?* дегенде: - *Рас десе*, олар толық мағыналы баяндауыш болар еді.

С о з д е р д і ң г р а м м а т и к а л ы қ т ұ л ғ а л а р а р қ ы л ы б а я н - д а у ы ш б о л у ы .Баяндауыштардың морфология – синтаксистік тұлғасы – жіктік жалғаулары. Жіктік жалғаулар әрі баяндауыштық тұлға, әрі бастауышпен баяндауышты өзара байланыстыратын синтаксистік тұлға. Олар тек етістікке ғана емес, баяндауыш қызметіндегі I, II жақтық есімдерге де жалғанады. Егер жіктік жалғаулар етістіктердің **отыр, тұр, жүр, жатыр** деген төрт етістіктен басқаларының түбіріне тікелей жалғанбай, көсемше, тұйық рай қосымшаларынан кейін ғана жалғанатын болса, есімдердің негізгі, туынды түбірлеріне де, тіпті, жатыс, шығыс септіктеріндегі сөздерге де жалғана береді: *Мен қырықтамын; Біз бәріміз колхозданбыз.*

Бұдан жіктік жалғаудың сөздерге жалғаудың мүмкіншілігі үлкен, синтаксистік қызметі әрі орнықты екенін әрі бастауыштың тұлғасын бастауыштан көруге мүмкіндік беретін грамматикалық форма екенін аңғарамыз.

Түркі тілдерінің бір қатарларында (мысалы: *өзбек, құмық, т.б.*) есімдерден болған баяндауыштарға кейде *дүр, дир, дыр, тұр* тұлғасы жалғанады. Қазақтың қазіргі әдеби тілінде ол баяндауыштық тұлға

жұмсалмайды десе де болады. Оны фольклордан, өткен ғасырлардағы әдебиеттен ғана кездестіруге болады.

Жақсылыққа жамандық –

Әр кісінің ісі дүр.

Жамандыққа жақсылық

Ер кісінің ісі дүр

(Мақал).

Баяндауыштардың негізгі түрлері.

Сөз табының бәрі де баяндауыш бола алады. Дегенмен көбінесе баяндауыштық қызметте жұмсалатын сөздерді жіктегенде, олар мынадай басты – басты негізгі екі салаға бөлінеді:

1. Етістік баяндауыштар; 2. Есім баяндауыштар.

Етістік баяндауыштар да, есім баяндауыштар да рәкүрделі және ол екі түрі аралас айтылған құрама болуы мүмкін.

Етістіктерден болған дара баяндауыштар. Етістіктердің сөйлемдегі негізгі қызметі – баяндауыш болу. Олардың баяндауыш болу қабілеті өте күшті. Сондықтан қазақ тілі сөйлемдерді баяндауыштарының дені – етістікті баяндауыштар. *Айттым, болды. Кестім, үзілді!.. Тараңдар!.. Жүр* (Ғ.Мүсірепов) дегендегідей олар дара күйінде-ақ баяндауыштық қызметте бір құрамды тиянақты сөйлем болып та келеді немесе *Тереңге мені сал, биікке мені жұмса* (Ғ.Мүсірепов) дегендегідей, өзіне басқа сөйлем мүшелерін ілестіре көп құрамды сөйлемнің жетекшісі болып та кездесе береді.

Етістіктердің сөйлемдегі басқа қызметінен гөрі баяндауыш қызметінде жұмсалыуынан олардың өздеріне тән мағыналық, грамматикалық ерекшеліктері айқын көрінеді. Мысалы, салт, сабақты етістіктердің баяндауыш болу амалы бірдей, бірақ олар қатысқан сөйлемнің құрамы бірдей емес. Мысалы:

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты, жылы жүзбен Терекке амандасты (Абай). *Амантайдың жүрегі аттай тулады... Ол түтіннің исі жерге жоламайды* (С.Мұқанов)

Осы мысалдардағыдай, салт етістік баяндауыш болған сөйлемде тура толықтауыш болмайды (мысалы: ... *амандасты*, ... *тулады*), ал сабақты етістікті онымен байланысты тура толықтауыш болуға тиіс (мысалы: *көзін ашты*).

Етістіктің сабақты және салт болуы сияқты, брлымды және болымсыз болуы да етістік атаулыға ортақ болғандықтан, оның баяндауыш қызметінде жұмсалыуында да ерекшелігі жоқ. Дегенмен солар арқылы б о л ы м д ы, б о л ы м с ы з сөйлемдер жасалатындықтан, олардың баяндауыш болуын ерекше атау керек болады. Оның үстіне айтпаймын, жазбаймын деген сияқты, ашық райлы болымсыз етістікті баяндауыштың кейде айтпан, жазбан болып айтылуында стильдік айырмашылық болады. Мысалы, бір істі істеуден үзілді – кесілді бас тартқанда, соңғы формалар қолданылады. Бұл көбінесе ауыз әдебиетінде жиі ұшырасады:

Тәуекелге келгенде, алдымда тау тұрса да, тайынбан (Ғ.Мұстафин).
Өлеңім – оқ, ол алдымда. Мен де жаудан шегінбен (Жамбыл).

Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар-намысымды қашырман
Бұлтқа жетпей шартсынбан,
Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да жасырман
(Махамбет).

Етістіктер райлық, шақтық тұлғаларының барлығында да баяндауыш бола береді.

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын (Абай). *Бізді ешкім таныстырмады,*
өзіміз танысайық (Ғ.Мұстафин). *Кел, балалар, оқылық, Оқығанды көңілге*
ықыласпен тоқылық (Ү.Алтынсарин).

Етістіктер етіс тұлғаларына да баяндауыш қызметінде жұмсалады:

Өнер – білім бар жұрттар, тастан сарай салғызды (Ү.Алтынсарин).
Қаптады қол, салынды жол, бұзылды тау, кесілді шөл.(А.Тоқмағамбетов).

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып, Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып (Абай).

Көсемше тұлғалы етістіктер дара күйінде құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары болып келе береді. (*Жаңбыр жауып, жер көгерді*), бірақ кейбір өлеңде болмаса, жай сөйлемнің тиянақты баяндауышты бола алмайды.

Есімшелердің баяндауыш қызметінде жұмсалуды басқа есімдердей: I, II жақта баяндауыштық жіктік жалғауда айтылып, етістікпен қиысып тұрады, III жақта жіктік жалғау жалғанбайды.

Етістіктерден болған күрделі баяндауыштар. К ү р д е л і е т і с т і к т і б а я н д а у ы ш т ы ң қ ұ р а м ы. Қазақ тілінде де әлденеше етістіктер түйдекті топ құрып, баяндауыш қызметінде жиі кездесетіні белгілі. Олардың көп құрамды болудағы баяндауыштық негізгі қызметі – қимыл процесінің құбылмалы нәзік реңктерін білдіру.

Қазақ тілінде көмекші етістіктер көп, олар аса жиі қолданылады: арнаулы көмекші етістіктерден басқа негізгі етістіктердің де бірталайы көмекші болып жұмсала береді. Олардың өзара көсемше, есімше тұлғалар арқылы байланысқан түйдекті тобының құрамы екі я үш, кеде төрт я бес етістікті болып та келеді.

Кітап оқып кетіп бара жатыр едім, сүрініп кетіп, жығылып қала жаздадым деген бір құрмалас сөйлемнің ішіндегі он бір сөздің *кітап* дегеннен басқалары – түгелімен етістіктер. Олардың алдыңғы сөйлемдегі *оқып кетіп бара жатыр едім* деген бесеуі біріне бірі ұласқан бір істің жайын хабарлайтын бір мүше (баяндауыш) болып тұр. Екінші сөйлемде бес етістік бар. Оның алдыңғы екеуі (*сүрініп кетіп*) пысықтауыш қызметінде де, соңғылары (*жығылып қала жаздадым*) баяндауыш қызметінде жұмсалып тұр. Соңғы үш етістік аяқталмаған қимыл процесін білдіреді.

К ү р д е л і б а я н д а у ы ш қ ұ р а м ы н д а ғы е т і с т і к т е р д і ң қ ы з м е т і . Көмекші етістіктер жоғарғыдай синтаксистік тіркеске түсіп, баяндауыштың ш а қ т ы қ, т ұ р п а т т ы қ (в и д т і к), м о д а л ь д ы қ , т.б. мағынасын түрлендіріп, кейде бір қалыптан екінші қалыпқа түседі. Ондайда

кез келген етістік қатар қойылып, оның алдыңғысы негізгі, соңғысы көмекші қызметте жұмсала берілмейді, олардың біріне – бірі үйлес келетін, бірін – бірі толықтыратын, кейде біріне екіншісінің мағынасына қарсы келетін етістіктерден құралып, синтаксистік бірлік жасалады.

Негізгі етістіктер мен көмекші етістіктер түйдекті топ құрып күрделі баяндауыш болғанда, субъектінің қимыл процесінің әр түрлі құбылыстарын, мысалы: *і с т ің, қ и м ы л д ың б і т к е н і н, б і т п е г е н і н, о л а р- д ың қ а р қ ы н ы н, т ыңғ ы л ы қ т ығ ы н, т ыңғ ы л ы қ с ы з д ы - ғ ы н, б а с т а у, а я қ т а л у к е з ең д е р і н б і л д і р е д і*. Мысалы, *Оқушылар клубқа кіріп жатыр* дегенде, баяндауыш жаңа ғана басталған қимыл процесінің ұласпалы қалпын білдіреді. *Ол жүгіріп келеді* дегенде, баяндауыш бастауыштың аяқталмаған әрекетін білдіреді. Ондайдың әлі де көпке созылғандығын білдіру үшін қазақ тілінде баяндауыш қайталанып та айтылады:

Жапан далада жан –жағына алақтап жалғыз әйел жортып барады, жортып барады. Кең далада жалғыз адам жүзіп келеді, жүзіп келеді. Өзгеше бір күй кең даланы күңірене шайқай береді, шайқай береді (Ғ.Мұстафин).

Баяндауыштардың осылайша қайталанып айтылуы да қимылдың созылыңқылығын білдіруі – күрделі етістік баяндауыштардың жұмсалуындағы стильдік ерекшеліктің бірі. Бұлай айтудың тағы бір қызметі бар. Ол – баяндауыш арқылы айтылған ойды бекемдей, нығздай түсу;

Ол қыз – Ботакөз десе – бота көз (С.Мұқанов). *Ешкімнің ақылының керегі жоқ. Барамын деген соң – барамын* (Б.Майлин).

Күрделі баяндауыштардың қимыл кезеңдерін білдіруі. Қазақ тілінде, орыс тіліндегідей, сараланған видтік категория жоқ. Бірақ күрделі етістіктерден болған баяндауыштар әр түрлі құрамда айтылып, әр түрлі қимыл кезеңдерін білдіреді. Олардың бастылары мыналар:

1. Қ и м ы л д ың б а с т а л у к е з ең і. *Отыр, қал, жатыр, кел,*

баста, жөнел, т.б. көмекші етістіктер қатысты күрделі баяндауыштар қимылдың не күйдің басталып қалғанын, басталғанын білдіреді:

Таң бозарып атып келеді. Коля кеткелі жатыр (Ғ.Мүсірепов).
Зылиха шай құя бастады. Жақып сөйлей жөнелді (Ғ.Мұстафин).

2. Қ и м ы л д ы ң б о л ы п ж а т қ а н к е з е ң і. Мұндай мағынада

жұмсалатын баяндауыштың құрамында *тұр, кел, бер, жүр, қой, тұс,* т.б. көмекші етістіктері болады:

Жарқыраған май күні... тамылжып тұр (М.Әуезов). *Қалует Баршагүлге күле сөйлеп келеді* (Ғ.Сланов). *Жомарт тағы бірдеме үйретіп жүр. Ахмет оның жүзіне қарап қояды да сөйлей береді* (Ғ.Мұстафин).

3. Қ и м ы л д ы ң а я қ т а л ы п қ а л ғ а н к е з е ң і. Мұндай мағынаны білдіретін күрделі баяндауыштың құрамында *қал, кел, кете, жазда* сияқты көмекші етістіктер болады.

Жұмыс аяқталып қалды. Жиналыс бітіп келеді. Күңше Жабайды соғып кете жаздады (Ғ.Мүсірепов).

4. Қ и м ы л д ы ң а я қ т а л ғ а н к е з е ң і. Күрделі баяндауыштар

бұл мағынаны білдіру үшін олардың құрамында *жібер, кет, бер, бол, қой, таста* сияқты көмекші етістіктер болады:

Хатты кеше баласынан беріп жіберді. Жолаушылар жүріп кетті. Әмірге кітап алып бердім. Ол айтып болды.

5. Қ и м ы л д ы ң д ү р к і н д і л і г і. *Қой, бер, жатыр, отыр, тұс, бар*

сияқты көмекшілер қатысты күрделі баяндауыштар қимылдың қайталанғанын, істің дүркін – дүркін істелгенін білдіреді:

Абай күрсініп қояды (М.Әуезов). Жақсылық күлімдей түсті (Ғ.Сланов). Жылқы етінің иісі мұрныңды жарып барады (Ғ.Мұстафин). Қонақтар бірінен соң бірі келіп жатты.

1.5. Баяндауыштың грамматикалық тұлғасы

Сөйлемдегі сөздерді синтаксистік қызметі жағынан таптастырғанда, оның морфологиялық құрылымы, өзге сөздермен тіркесімділігі, сөйлем ішіндегі орны ескеріледі. Бұл жөнінде И.Мешанинов: «... Синтаксические группы имеют свои основания к их выделению. Они сами отделяются от другого состава предложения тем внутренним их объединением, которые проводится соответствующими синтаксическими приемами. Эти группы образуют собою внутреннее членение предложения имеют свои особенности», - деп көрсетеді /14;145/.

Расында да, етістіктің жіктелуі, есім сөздердің белгілі бір септік жалғауында тұруы осы формада тұрған сөздің контекстегі айтылған бүкіл ойдағы синтаксистік маңыздылығын нақтылай түседі. Әсіресе, сөйлемдегі ойды тиянақтап тұратын баяндауыштың грамматикалық сипаты оның өзіндік морфологиялық құрамымен айқындалады.

Қазақ тіл білімінде баяндауыштық тұлға туралы аз сөз болып жүрген жоқ. Н.Сауранбаев баяндауыштық тұлға ретінде жалғаусыз жіктік жалғауын, тәуелдік, көптік, атау, жатыс септіктеріні жалғауларын, -нікі, -дікі қосымшаларын көрсетсе,, С.Аманжолов атау тұлғасын және жіктік жалғауын көрсетеді. М.Балақаев сөздердің түбір күйінде, грамматикалық тұлғаларда (жіктік жалғауы, -дүр, -нікі, -тікі, -дікі қосымшалары) баяндауыш болатын, О.Күлкенова түбір күйіндегі, жіктік, септік, тәуелдік жалғау тұлғаларындағы сөздердің баяндауыштық қызметін көрсетеді /15/. Т. Сайранбаев сөздердің түбір күйінде, жіктік жалғау, -нікі, -дікі, -тікі, көсемше, есімші, шартты рай тұлғалары мен септік және тәуелдік жалғауларының сөйлемдері баяндауыштық тұлға болып табылатыны ашып көрсетеді /8;100-103/. Аталған тұлғалардың сөйлем баяндауышы құрамынан табылатыны ешқандай дау

туғышбаса керек, алайда объектіге алынып отырған сөзге предикаттық, баяндауыштық сипат беруде бұл тұлғалардың атқарар жүгі әр түрлі.

Алдымен, түбір тұлғада тұрған сөздің баяндуыш қызметін атқаруы туралы қалыптасқан көз – қарасқа тоқталайық. М.Балақаев түбір сөздің баяндауыш қызметінде жұмсалуды туралы: «Сондай дара тұрып түбір күйінде көбірек баяндауыш болатын сөздер – етістіктер... есім сөздер де түбір күйінде, ешқандай баяндауыштық жалғау жалғанбай –ақ баяндауыш бола береді. Бірақ ол үшін бастауыш пен баяндауыш қатар айтылуы керек сонда олардың сол қызметке жұмсалуына себеб болатын жағдай олардың сөйлемде белгілі орында тұруы болады. Мысалы: Жамал отызда. Сапар-доктр. Ол тәртіпті. т.б.», деп көрсетеді /7;92-93/. Бұл пікірді О.Күлкенова да қолдайды /15;122-123/.

Түбірдің беретін мағанасы – лексикалық мағананың жалпылануы негізінде уындайтын жалпы граматикалық мағана дейтін болсақ, жоғарыдағы сөйлемдегі 3-жақтық мағананы берім тұрған не деген сұрақ туады. Сөйлемдердегі жақтық, жекешелік мәнді беріп тұрған 3-жақтық жіктік жалғауының нолдік тұлғасы екенін дау туғызбайды. Бұл жерде түбір тұлға мен нолдік тұлғаның (формасыз граматикалық мағананың берілуі) арасындағы елеулі айырмашылықты ескергеніміз дұрыс. Себебі түбір тұлға С. Исаевтің көрсеткеніндей, сөйлеу кезінде туатын форма емес, оның ерекше қызметі, синтаксистік ақрым – қатынасы бола бермейді /10;35/

Грамматикалар мен жеке зерттеулерде осы тұлғадағы сөзді атау септігінде тұрған сөз деп те көрсетіп жүр. Ал атау септігінің өзі жалғанып тұрған сөзге (арнайы формасы болмаса да) иелік, субстанттық мән беріп, сөйлемнің бастауыш болатыны белгілі, оның сөйлемдегі жақтық мағанаға қатысы жоқ. Олай болса жіктік жалғаудың формасыз үшінші жақ формасы мен атау септік тұлғасы сөйлемде граматикалық омонимдер болады, өйткені олар білдіретін граматикалық мағанасы мен қызметі жағынан бір – бірінен мүлде өзгеше қарастырылғандар.

Тәуелдік жалғауды да баяндауыштың көрсеткіші деп тану күмән туғызады. Тіліміздегі тәуелдік жалғау бір заттың екінші бір жаққа белгілі бір жақ тұрғысынан тәуелді меншікті екенін білдіргенімен, өзіне бағына байланысқан сөзбен предикатты қатынасқа түспейді. Тәуелдеу тұлғасындағы сөз сол күйінде басыңқы сынарымен байланыспайды, мұндай жағдайда ол белгілі бір септік жалғауын қабылдауы керек. Тәуелдеулі сөз атау септік формасында тұрып баяндауыш пен претикадтық қатынасқа түссе (Інін ауылда жүр. Жасым жиырмада т.б.), ілік септігінде тұрып өзі бағынған сөзбен атрибуттық қатынаста (досымның үйі, инесінің көзі), қалған септік формаларында тұрып объектілік, аддербиалдық қатынаста (хатыңды алдым, ауылымызға келдік т.б.) жұмсалады. Тәуелдеулі сөз баяндауыш болғанда белгілі бір жақ тұлғасында тұрады. Мен ағаң-мын. Сен інім-сің. Ол інім – Ø. Бұдан көріп отырғанымыздай тәуелдік жалғауындағы сөз де, түбір сөз де өздігінен сөйлемнің баяндауышы бола алмайды.

Етістіктердің үш жақта жіктеліп сөйлем баяндауышы қызметін атқаруы тілімізде бұрыннан бар құбылыс. Үш жақта жіктеліп, сөйлем баяндауышы болу, дәлірек айтсақ, сөйлемдегі предикаттық қатынасқа негіз болу – етістіктердің өзіне тән семантика-грамматикалық табиғатынан туындайтын ерекшелік. Ал есім сөздердің баяндауыштық қызметі бұдан кейінгі құбылысқа жатады. Сондықтан да баяндауыштық тұлғаны анықтау мәселесінде, әсіресе, есімдерге байланысты пікір алалығы көп. Әрине есім сөз таптары да, оның өзіне тән ерекшеліктері де көп. Сын есімдер есім сөз таптарының ішінде баяндауыш қызметінде ең жиі қолданылатын болса, сан есімнің немесе үстеудің кейбір мағыналық топтары бұл қызметте мүлде жұмсалмайды десе де болады. Біз бүгінгі жұмысымызда есім сөз таптарының ішінде кімдік, нелік (Ысқақовша адамзат есімдері мен ғаламзат есімдері) /18;377/ болып бөлінуіне қарай баяндауыштық қызметінде жұмсалып ерекшелігіне тоқталайық.

Зат есімдердің кімдік, нелік болып өз ішінде топқа жіктелуі олардың семантикасына негізделгенмен, олардың грамматикалық сипаты жағынан да

өзіндік ерекшеліктері бар сөздер. Сондай ерекше белгілерінің қатарына кімдік, нелік зат есімдердің үш жақта жіктеліп, баяндауыш қызметін атқаруы жатады. Тіліміздегі кімдік, нелік зат есімдерге жататын адамға тән атаулар (шал, кемпір, кісі, қыз, бөпе т.б.), туыстық атаулар (әке, шеше, аға, апа, іні, сіңлі, нағашы, жиен, бөпе, құда, құдаша т.б.), іс-әрекет пен кәсіп мамандық иелерінің атаулары (емші, дәрігер, малшы, сатушы т.б.), әр алуан қызмет баптары мен лауазым атаулары (төраға, ханым, мырза, ректор, директор т.б.), кісі аттарынан (Үсен, Айгүл, Ерік, Сағира, Қанат, Дариға т.б.) барлығы да үшінші жақтағы жіктік жалғауын қабылдай алады.

Сөйтіп баяндауыш қай сөз табынан жасалмасын оның грамматикалық тұлғасы – жіктік жалғаулары. Оның өзіне ұқсас тұлғалардан ерекшелігі- белгілі бір жақ тұлғасында, жекеше, көпше сипатта тұрып сөйлемдегі предикаттық қатынасқа негіз болады. Сондықтан жіктік жалғаулары сөзге жалғанатын қосымша болу жағынан морфологиялық категория болса, сөйлемде тек баяндауыштық қызмет атқаруымен синтаксистік категория

Тәуелдік жалғауды да баяндауыштың көрсеткіші деп тану күмән туғызады. Тіліміздегі тәуелдік жалғау бір заттың екінші бір жаққа белгілі бір жақ тұрғысынан тәуелді меншікті екенін білдіргенімен, өзіне бағына байланысқан сөзбен предикатты қатынасқа түспейді. Тәуелдеу тұлғасындағы сөз сол күйінде басыңқы сыңарымен байланыспайды, мұндай жағдайда ол белгілі бір септік жалғауын қабылдауы керек. Тәуелдеулі сөз атау септік формасында тұрып баяндауыш пен претикадтық қатынасқа түссе (Інін ауылда жүр. Жасым жиырмада т.б.), ілік септігінде тұрып өзі бағынған сөзбен атрибуттық қатынаста (досымның үйі, инесінің көзі), қалған септік формаларында тұрып объектілік, аддербиалдық қатынаста (хатыңды алдым, ауылымызға келдік т.б.) жұмсалады. Тәуелдеулі сөз баяндауыш болғанда белгілі бір жақ тұлғасында тұрады. Мен ағаң-мын. Сен інім-сің. Ол інім – Ø. Бұдан көріп отырғанымыздай тәуелдік жалғауындағы сөз де, түбір сөз де өздігінен сөйлемнің баяндауышы бола алмайды.

Бұдан байқағанымыздай, тек жақ категориясы ғана баяндауышқа тән категория болып саналады. Ал етістіктің барлық басқа көрсеткіштері, егер жақ тұлғасын қабылдамаса, баяндауыш бола алмайды. Бұл тұжырым жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің басыңқы сыңарына қатысты алғанда еш күмән туғызбаса керек. Ал құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарындағы есімше, көсемше тұлғалы сөздер жіктік жалғауынсыз-ақ баяндауыш қызметін атқара береді. Бұл жерде сөйлемнің жалпы семантикасы, сөздердің орын тәртібі мен тіркесімі, әсіресе, интонацияның атқарар ролі ерекше. Бұл тұлғадағы сөздер предикативтілікті білдірудің басқа да амал-тәсілдері арқылы сөйлемнің баяндауышы қызметін атқарады. Бір жағынан, бұл ерекшелік аталған тұлғалардың тиянақсыздық, бітпегендік сипатымен де байланысты.

-нікі,-дікі,-тікі /ныкі,-дыкі,-тыкі/ қосымшалы сөздердің синтаксистік қызметі жөнінде түркологияда көптеген пікірлер бар. Аталған құранды жұрнақтың ілік септігінен қалыптасқанын ғалымдар дұрыс көрсеткенімен, оның құрамындағы –кі аффиксінің табиғаты туралы әр түрлі пікірлердің /бірі сын есім тудыратын жұрнақ десе, бірі онымен омонимдес, мағынасы басқа қосымша деп таниды/ болуы оның синтаксистік қызметі жайында нақты тұжырым жасауға қиындық келтіреді. Осыған орай, қазақ тіл білімінде кейбір ғалымдар мұны таза баяндауыштық тұлға деп көрсетсе, екінші тобы бұл тұлғадағы сөздердің түрленіп сөйлемнің өзге де мүшесінің қызметін атқаратынын көрсетеді.

Расында да тіліміздегі –нікі,-тікі,-дікі қосымшалы сөздері жіктік жалғауын қабылдап баяндауыш, септік жалғауында тұрып сөйлемнің өзге мүшелерінің де қызметін атқаратынын тіл фактілері көрсетіп отыр. Мысалы: табыс септігінде: Өзімдікін жөн екен деді де, ұмтылып кеп құлаштай тұрып жігітке қамшы сермеді. (Ж.Т.). Барыс септігінде: Кәрімбек жайбарақатсынды: - Түн ішінде хан иемді мазаламай-ақ біздікіне сәл тыныстап, таң ата жетерміз (Х.Ә.). Шығыс септігінде: Бұл үйдің сойысын Ұлжан үйінікіне көп болғанына Күңке әсіресе күйінді (М.Ә.). Сондай-ақ

тілімізде осы жұрнақтың жіктеліп келіп қолданылуы үлгісінен барлығы /мен сіздің ауыл-дікі-мін. Сен біз-дікі-сің. Ол ме-нікі-0./ Оның предикаттық қосымша емес екенін нақтылай түседі.

Септік жалғауларының баяндауыш қызметінде қолданылуы туралы айтқанда, олардың білдіретін грамматикалық мағынасы мен атқаратын қызметін басты назарға аламыз. Қазіргі грамматикалық атау, барыс, жатыс, шығыс септіктерінен баяндауыш қызметінде жұмсалуды туралы сөз болып жүр. Соның ішінде атау септігінің баяндауыш қызметінде жұмсалуды туралы ғалымдар арасында жаңсақ пікір бар. Бұл жоғарыда көрсетілгендей, жіктік жалғаудың үшінші жақтық формасыз түрін бірде түбір, бірде атау тұлғалы сөздермен шатастырумен байланысты туындайды.

Сөйлемде баяндауыш қызметін атқарып тұрған сөз (формасыз сөз) түбір тұлғада тұрмайтыны секілді атау септік тұлғасында да болмайды. Үсен – инженер деген сөйлемдегі инженер сөзі атау тұлғада тұрған жоқ. Өйткені жіктік жалғауының 3-жақ тұлғасында тұрған бұл сөзде, С.Исаевтың көрсеткеніндей, атау септігі білдіретін заттық, субстантивтік мән субъектінің кім екенін білдіретін номиналдық мәнге айналды, сөйтіп зат есімнің жалпы түрлену жүйесінің мәніне қайшы келеді./5;78/.

Осы типтес зат есім, сын есім, сан есіммен, етістіктен жасалған баяндауыштардың үш жақта жіктелуі аталған сөздің атау тұлғада емес, жіктік жалғауда тұрғанын нақтылай түседі: Мен мұғалім-мін. Сен жақсы-сың. Ол үшінші-0. Мен келді-м. Сен бар-ды-ң. Ол айт-ты-0 т.б. Грамматикалық септіктердің (атау, ілік, табыс) баяндауыш қызметінде жұмсалудының басты себебі бұл септіктердің субстантивтік, меншіктік тура объектілік мағынаны білдіріп синтаксистік қызметтерінің саралануынан (атау септікті сөз сөйлемде баяндауыштың, ілік септікті сөз анықтауыштың, табыс септікті сөз тура толықтауыштың қызметін атқарады) деп те тұжырымдауға болады, ал көлемдік септіктерде мұндай қасиет жоқ. Барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктеріндегі сөз жанама объектілік мағынаны білдіріп, заттық мәнде қолданылғанда толықтауыштың, бағыттық, мезгілдік, мекендік, амалдық

мағынаны білдіріп адвербиалдық мәнде жұмсалғанда пысықтауыш, өзі меңгеріліп тұрған бассыңқы сөз сөйлемнен түсіріліп, ал оның білдіретін жақтық, шақтық мәні осы септіктегі сөздің өзіне ауысқанда сөйлемнің баяндауышының да қызметін атқара береді. Мысалы: Қызым-үйде, қылығы – түзде. Барлық жақсы – балаларға. Нар – түйеден. Тұлпар – биеден. Ағаш – жапырағымен, жер – топырағымен т.б.

Сондықтан да адамға қатысты сөздер ғана жіктік жалғаудың 1,2 жақ тұлғаларын тікелей қабылдап, сөйлемде баяндауыш қызметін атқарады. Келтірілген мысалдардағы – мін, - сіз қосымшалары өзі жалғанған сөздерге жақтық мән үстеп тұр. Ал үшінші жақта мұндай арнайы морфологиялық көрсеткіші болмағандығына қарап, мұнда (Ол - әнші.) жақтық мағына жоқ деп айтуға болмайды. Үшінші жақта арнайы көрсеткіштің болмауы бір жағынан, тіліміздегі кез келген зат есімнің мағынасы жағынан 3 жақты білдіретіндігімен байланысты болса, екінші жағынан, 3 жақ жіктік жалғауы шығу төркіні жағынан 1,2 жақ қосымшаларынан өзгеше. Біз алғаш 3-жақтың бәрін де қосымша қолданылып, нөлдік формаға кейін көшкен деп санаймыз. Мұнда, алдымен, оның үш жағының да қосымшасының болуы, тіпті осы 3 жақтың жүйенің өзі оның әуелде толық үш жақта да қолданылғандығын көрсетеді./21;129-130/

Келтірілген сөйлемдердің баяндауыштарының арнайы жақ көрсеткіші болмағандықтан, көптеген оқулықтар мен грамматикаларды оны түбір, кейде атау тұлғалы мүше деп көрсетіп жүр. Шындығында, бұл мүшенің бойында жіктік жалғауына тән функцияның бәрі де (жақтық, шақтық, жекешелік, баяндауыштық) сақталған. Ал бұл мәнедер жоғарыда аталған екі тұлғада да (түбір және атау) жоқ.

Нелік зат есімдердің 1,2 жақта түрленбеуі оның мағанасы жағынана қатысты болжауынан деп есептейміз. Өйткені тіліміздегі нелік зат есімдердің адам мағанасында жұмсалғанда жіктік жалғауының 1,2 жағында да түрленуі соны дәлелдейді. Мысалы:

Сен қңкейген сарыайымсың (Ә.Нұршайықов)

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың...
Хан емессің, ылансың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің, аярсың,
Айыр құйрық шаянсың. (М. Өтемісұлы).
Біздер- әлі жан баспаған асқармыз,
Біздер-әлі жазылмаған дастанбыз (М.Мақатаев)

Мұндай сөйлемдерде баяндауыш қызметін атқарып тұрған жіктік жалғаулы сөз заттың мағанасынан гөрі сындық мәні басым болады. Аюсың, қасқырсың, ылансың, жылансың, айярсың, шаянсың, асқармыз, дастанбыз сөздері аю сияқты адамсың, асқар сияқты адамдарымыз, дастан сияқты жандармыз деген мағанада ұғынылады. Сөйтіп нелік зат есімдерге жалғанған 1,2 жақтағы жіктің жалғауларының қызметі, бір жағынан, оны субъектінің предикаты ету, екінші жағынан, сол арқылы әсем де әсерлі образды ой, экспрессиялық мән білдіру болып саналады /10;102/.

Сөйтіп баяндауыш қай сөз табынан жасалмасын оның грамматикалық тұлғасы – жіктік жалғаулары. Оның өзіне ұқсас тұлғалардан ерекшелігі- белгілі бір жақ тұлғасында, жекеше, көпше сипатта тұрып сөйлемдегі предикаттық қатынасқа негіз болады. Сондықтан жіктік жалғаулары сөзге жалғанатын қосымша болу жағынан морфологиялық категория болса, сөйлемде тек баяндауыштық қызмет атқаруымен синтаксистік категория болып саналады.

II тарау. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері және оларды жаңаша оқыту әдістері

Оқушыларға сапалы да, тиянақты білім берудің негізі - пәнді жан-жақты игеру, оқушы санасына жеткізе білу, шығармашылық ойлауын қалыптастыру, оқытудың белсенді әдістерін қолдану.

Қазіргі кезде елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Соңғы жылдары мектептерге енгізіліп жатқан жаңа буын оқулықтары да дамыта оқыту жүйесіне негізделіп, құрылымы, мазмұны, философиясы жағынан өзгеріске ұшырады.

Ендеше бүгінгі күні білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Сонымен қоса, жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани азаматтық т.б қабілеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді.

Танымның қиын жолындағы балалар жетістігі мұғалімнің әрбір оқушы мүмкіндігіне сенім артуына оның табандылығы мен шыдамдылығына шәкірттеріне дер кезінде көмекке келе білуіне тікелей байланысты.

Сабақтың негізгі мақсаты – жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып, оқушыларға сапалы да терең білім беру. Бұл технологияның әр бөлімінде оқушылардың белсенділігі ойлау және есте сақтау қабілеті жүйелі түрде дамып отырады.

Төменде жаңа әдістерде сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін оқыту бойынша сабақ үлгілерін ұсынамыз.

2.1. Тақырып: Тұрлаулы мүшелер.

Сабақтың мақсаты: тұрлаулы мүшелер сөйлемнің негізін құрайтынын түсіндіру ,бастауыш пен баяндауышқа сұрақ қоя білуді үйрету .Сөйлем мүшелері туралыбілімдерін кеңейте түсу .Оқушыларды шығармашылыққа баулу .Сауатты оқуға жазуға машықтандыру.

Дамытушылығы: дамыта оқытуға негізделген шығармашылыққиялын ,сөздік қорын молайтып, сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін, ой шапшаңдығын дамыту ,сөйлеу мәдениетін қалыптастыру .Жаңа технологиялармен жаттығулар орындату.

Тәрбиелігі : Топпен жұмыс жасай білуге тәрбиелей отырып, адамгершілік ізгі қасиеттерді бойына сіңіру ,патриоттық тәрбие беру .

Сабақтың әдісі :Топтық жұмыс ,ой қозғау , сұрақ-жауап ,слайдпен сызбалар көрсету , талдау.

Пәнаралық байланыс : әдебиеттік оқу,математика ,дүниетану .

Көрнекіліктері:класстермен үш топқа жұмыстар, слайдтар ,суреттер ,қима қағаздар .

Сабақтың барысы :

1.Ұйымдастыру бөлімі.

2.Үй тапсырмасын тексеру.

3.Қызығушылықты ояту.

Кім жылдам ? ойыны.

4.Жаңа сабақ.

Мәтінді оқу . Слайдтан көрсету .

1.Осы сөйлемдердегі кім ? не ? не істеді ? не қылды ? қайтті ? деген сұрақтарға жауап беретін сөздерді алып тастап оқыту .

2.Не істеді ? не қылды ?қайтті ? деген сұрақтарға жауап беретін сөздерді қалдырып оқыту .

3. Кім ? не ? не істеді ? қайтті ? деген сұраққа жауап беретін сөздер сөйлемнің негізін құрайтынын түсіндіру.

Ереже . Слайдтан көрсетіледі .

5.Оқулықпен жұмыс.Дәптермен жұмы

2-жаттығу .

Мәтінді оқы .

Сөйлемдердің тұрлаулы мүшелерін тап.

6. Сергіту сәті.

Оқушылар бір-бірлеріне тілек айту.

7. Топпен жұмыс .

1-топ .

Өлең жолдарын толықтырып жаз .

Ағам жылқы багады

Атам пішен ...

Жеңгем сиыр ...

Әжем киіз ...

2-топ

Сөйлемдерді толықтырып жаз .

Астана –

Емен –

Жетісу –

Ертіс –3-топ .

Бастауыш сөзіне дыбыстық талдау жаса .

4- топ .

Берілген сөздерден сөйлем құрап жаз .

1. Балала, жиналды, алаңға .

2. Топқа, екі, ойнады, бөлініп, доп, олар .

3. Тобы, жеңді, Жарастың .

4. Мұраттың жеңді, соңынан, тобы .

5. Аяқталды, ойын, тең

8. Суретпен жұмыс. «Көктем еңбегі»

9. Адамның сөздер ойынынан мақал құрастырып жазу .

Оқу –білім бұлағы ,

Білім -өмір шырағы .

10. Ой толғанys. Қорытынды .

Тұрлауды мүше нешеге бөлінеді.

Тұрлаулы мүшелер сызбасын көрсете отырып , сабаққа байланысты сұрақтар қою .

10. Оқушыларды бағалау .

11 . Үйге тапсырма .

2.2. Тақырып: Тұрлаулы мүшелер. Бастауыш.

Сабақтың мақсаты:

Білімділік: Оқушылардың сөйлем мүшесі туралы лингвистикалық білімдерін кеңейту, қосымша тапсырмалар мен жаттығу жұмыстары арқылы бекіту.

Тәрбиелік: Оқушыларды адамгершілікке, ізгілікке баулу, ана тілді сүйуге, отанды қорғауға тәрбиелеу.

Дамытушылық: Оқушылардың лингвистикалық дүниетанымдарын кеңейту, көркем әрі сауатты жазуға дағдыландыру.

Сабақтың типі: Жаңа сабақ

Сабақтың әдіс-тәсілі: түсіндіру, сұрақ-жауап, жаттығу, өзіндік ой қорыту.

Сабақтың көрнекілігі: тақырыпқа байланысты слайд, суреттер, үлестірмелі қималар.

Пәнаралық байланыс: әдебиет,

Сабақтың барысы:

I. Ұйымдастыру кезеңі:

Оқу құралдарын, оқушыларды түгендеу.

Психологиялық дайындық:

Мұғалім: «Шаттық шеңбері»

Әрбір адам? – Туысым, досым, жұрағат . «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп».

Әрбір сабақ? – Үйрену, ұғу, ұлағат.

Әрбір ісің? – Тірлік, тірек, адамдық.

Әрбір сөзің? – Шындық, бірлік, адалдық.

Абай Құнанбаевтың туғанына орай бүгінгі сабағымызды Абай атамыздың ғибрат сөздерімен байланыстырып отырамыз.

Сабақтың ұраны:

“Білімдіден шыққан сөз,

Талаптыға болсын кез» Абай.

Қосымша мәлімет:

Мұхтар Әуезовтың “Абай жолы” роман –эпопеясында

3000 түр –түс атауы қолданылған, оның 700-і ақ түстің баламалары.

756 елді мекен аты,

216 шөп аты,

50 ер –тұрман атауы пайдаланылған.

Эпопея 500 астам кейіпкерден тұрады.

Оқушылардың ұраны:

“Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,

Жетпесе, біріндікін бірің жеткіз.» Абай.

II. Үй тапсырмасын тексеру:

III. Жаңа тақырыпты түсіндіру.

Тақтадағы сөйлемдер арқылы түсіндіру

Мен өмірді қатты сүйемін.

Қанат, Қайрат, сендер де дайындалыңдар.

Білегі жуан бірді жығар, білімі толық мыңды жығар.

Самат екеуіміз қырманға бардық.

Сөйлем мүшелері дегеніміз – сөйлем құрауға қатысқан толық мағыналы сөздер. Мысалы: Мен өмірді қатты сүйемін деген сөйлемді алатын болсақ, бұл сөйлемде төрт сөз бар. (кім?) Мен, (не істеймін?) сүйемін, (нені?) өмірді, (қалай?) қатты. Екі сөз сөйлем құрауға негіз болып тұр (Мен сүйемін), қалған екеуі нені және қалай екенін пысықтап, толықтырып тұр.

Екінші мысалда Қанат, Қайрат, сендер де дайындалыңдар деген сөйлемде төрт толық мағыналы сөз (Қанат, Қайрат, сендер, дайындалыңдар) бір көмекші сөз (де) бар. Бұл сөздердің екеуі ғана (сендер дайындалыңдар) сөйлем мүшесі болады, ал Қанат, Қайрат сөздері сөйлемдегі сөздермен (бастауыш, баяндауышпен) байланысқа түспей, оқшауланып тұрғандықтан, сөйлем мүшесі бола алмайды.

Сөйлем құрамында тұрса да, сөйлем мүшесі бола алмайтындар: шылау сөздер,

одағай сөздер, көмекші етістіктер, қаратпа, қыстырма сөздер.

Сөйлем мүшесінің белгілері:

толық мағыналы сөз болуы керек;

сөйлемдегі басқа сөзбен байланысып тұруы керек;

сөйлем мүшелерінің бірінің сұрауына жауап беруі керек;

Сөйлем мүшелері құрамына қарай дара, күрделі және үйірлі болып бөлінеді:

толық мағыналы бір сөзден болған мүшені д а р а мүше дейміз.

күрделі сөзден, тұрақты тіркестен не шылаулы тіркестен болған мүшені к ү р д е л і мүше дейміз.

Ү й і р л і мүше – кемінде екі не одан көп сөзден құралып, бастауыштық-баяндауыштық қатынастан тұратын, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқаратын сөздер тобы.

Үйірлі мүшенің күрделі мүшеге ұқсастығы – екеуінің де екі не одан да көп толық мағыналы сөзден тұратындығы.

Айырмашылығы -үйірлі мүшенің өз ішінде шартты түрде бастауыш пен баяндауышқа және басқа мүшелерге жіктелетіндігі. Мысалы: Білегі жуан бірді жығар, білімі толық мыңды жығар деген сөйлемдегі білегі жуан – үйірлі мүше, себебі – өз ішінде бастауышқа (білегі) және баяндауышқа (жуан) ажыратылады. Сөйлем құрамында білегі жуан деген екі сөз қосылып, бір сұраққа жауап береді де (несі?), осы сөйлемнің бастауыш қызметін атқарады. Ал күрделі мүшеде мұндай қасиет (бастауыштық-баяндауыштық қатынас) жоқ.

Мысалы: Самат екеуіміз қырманға бардық. Сөйлемнің бастауышы Самат екеуіміз екі сөзден құралған. Бөлек алғанда, ол сөздердің жеке-жеке лексикалық мағыналары болғанмен, олар сол тіркесте сөйлемнің бір ақ күрделі бастауышы, оны баяндауышпен байланысына қарап та аңғаруға болады: тіркескен екі есім (бастауыш) I жақтық көптік мағынада болғандықтан, баяндауыш та сол грамматикалық мағынада, I жақтық тұлғада (бардық) айтылған.

Үйірлі мүшелер көбінесе бар, жоқ, аз, көп тәрізді сөздерге және сын есімдер мен есімше тұлғаларына аяқталады. Сөйлемнің бес мүшесі де үйірлі бола алады.

Сөйлем мүшелері атқаратын қызметі жағынан тұрлаулы және тұрлаусыз мүше болып екі үлкен топқа бөлінеді.

Т ұ р л а у л ы мүшелер деп сөйлем құрауға негіз болатын бастауыш пен баяндауышты;

Т ұ р л а у с ы з мүшелер деп өздігінен сөйлем құрай алмайтын, тек сөйлемде берілген ойдың шеңберін кеңейтетін анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыштарды айтамыз.

Бастауыштың құрылысына қарай бөлінуі

Мысалдар:

Дара бастауыш Балалар (кімдер?) саяхаттан көңілді оралды.

Күрделі бастауыш Ел көру, жер тану (не?) – ер жігітке лайық қасиет.

Үйірлі бастауыш Жұмысы жоқтық (не?) аздырар адам баласын.

Анамның айтқаны (не?) әлі есімде сақтаулы.

Бастауыш болатын сөз таптарының кестесі.Сөз табы Мысалдар

Зат есім: Жетімкөлге биыл аққулар (нелер?) оралмады.

Сын есім: Үлкендер (кімдер?) төрге, кішілер (кімдер?) есік жаққа жайғасты.

Сан есім: Алтау (кім?) ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу (кім?) түгел болса, төбедегі келеді.

Есімдік: Кейбіреулер (кімдер?) бұл сұрақтан тосылып қалды.

Есімше тұлғалы етістік Оқыған (кім?) жетер мұратқа, оқымаған (кім?) калар ұятқа.

Тұйық етістік: Сыпайы сөйлеу (не?) – әдептіліктің белгісі.

Одағай: Әжемнің уһлі (несі?) көбейіп кетті.

Үстеу: Еріншектің ертеңі (несі?) бітпес.

Еліктеу сөз: Дабыр-дүбір (не?) жақыннан естіле бастады.

IV. Жаңа сабақты бекіту:

Ұраны: “Білгенге маржан,білмеске арзан.» Абай

Оқулықпен жұмыс.

Жаттығу. Берілген сөздерді бастауыш етіп, сөйлемдерді аяқтап жазу керек.

Ауылдың маңы – терең сай. Балалар шуы – өте жақын. Асық ойнаған – азар. Жығылған жұдырыққа тоймас. Алтау көлікпен келеді, төртеу жаяу келеді. Оның айтып отырғаны – баяғы сол әңгіме. Ол өзі келді.

Абай Құнанбаевтың ғибрат сөздерін оқи отырып, бастауышты табыңдар. Құрамын және қай сөз табынан, қалай жасалғанын анықтаңдар.

Тіл өнері дертпен тең.

Адам баласының ең жаманы – талапсыз.

Әйел адам гүлмен тең.

Қансонар қызығын құс салған біледі.

Жақсы жаны еріп тыңдайды.

Тесік моншақ жерде қалмас.

Мақал-мәтелдер

Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер.

Тәуекел кемесі суға батпайды.

Ақылды сөзге тоқтайды, ашулы өнбесті жоқтайды.

Графикалық диктант. Берілген суретке карап, тұрлаулы мүшелердің шартты фигураларын пайдалана отырып, сөйлемдер құрау.

Қорытынды:

Бастауыштарды құрамына қарай түрлерін Венн диаграмма арқылы ажыратамыз.

“Сен маған, мен саған”. Сұрақ жауап

1. Сөйлем мүшелері нешеге бөлінеді?
2. Тұрлаулы мүше дегеніміз не?
3. Тұрлаусыз мүше дегеніміз не?
4. Бастауыш дегеніміз не?

5. Бастауыш құрамына қарай нешеге бөлінеді.

6. Сұрақтары қандай?

7. Бастауыш қандай сөз таптарынан жасалады?

Үйге тапсырма: жаттығу. Мәтінді көшіріп жазу. Бастауыштарды тауып, қандай сөз таптарынан болып тұрғанын ажырату.

-бастауыш

-баяндауыш

-анықтауыш

-толықтауыш

-пысықтауыш

Сөйлем мүшелері

Асемгүл

2.3. Тақырып: Сөйлем мүшелерін қайталау.

Сабақтың мақсаты. Білімділік: сөйлем мүшелерінен өткенді қайталау, еске түсіру, білімдерін пысықтау.

Дамытушылық: оқушылардың ойлау қабілеттерін дамыту, өз бетінше ізденуге, өз ойын еркін жеткізуге баулу.

Тәрбиелік: мақал - мәтел арқылы оқушылардың рухани байлығын қалыптастыру, адамгершілікке тәрбиелеу.

Сабақтың түрі: бекіту сабағы.

Сабақтың әдістері: сұрақ - жауап, кубизм стратегиясы, жаттығу жұмысы, кеспемен жұмыс, шығармашылық жұмыс.

Көрнекілік: кеспе қағаздар, текше,

Пәнаралық байланыс: әдебиет, әдеп.

Сабақтың барысы: 1. Ұйымдастыру кезеңі.

Сыныпты 3 топқа бөлу.

2. Үй тапсырмасын тексеру.

I. Қызығушылықты ояту.

3. «Кубизм» стратегиясы.

1. Салыстырыңыз. Тұрлаулы мүше мен тұрлаусыз мүшелерді салыстыр.

2. Талқылаңыз. Тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелер дегеніміз не? Түрлерін ата.

3. Ажыратыңыз. Тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелердің түрлерін ажырат.

4. Мысал келтір. Тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелерге мысал келтір.

5. Қолданыңыз. Тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелерді пайдаланып әңгіме немесе эссе жаз.

6. Зерттеңіз. Тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелердің түрлерінің ерекшеліктеріне тоқтал.

II. Мағынаны ажырату.

4. Әр топқа талдауға сөйлемдер беру.

I топқа талдауға сөйлемдер.

Құрмаш бұл сөзге көнбеді. Екеуі қайтадан қарадырға бет қойды. Бүгін бұлар Қарашоқыдағы Күнкенің аулына да жетпек.

II топқа талдауға сөйлемдер.

Енді кішкене жүрсек, өтіп те кетеміз. Сиыр – төрт жүз, жылқы – мың үш жүз. Жүрісте, отырыста Құнанбай әлі тіп - тік.

III топқа талдауға сөйлемдер.

Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме. Арық атқа қамшы ауыр. Жүйрікті кекіл қағысынан байқайды.

5. «Сұрақ - жауап». Сынақ өткізу.

(Сұраққа «иә» немесе «жоқ» деп жауап беру)

1. Шылау сөйлем мүшесі бола ала ма? (жоқ)

2. Бастауыш кім? не? деген сұраққа жауап береді. (иә)

3. Анықтауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшесі. (жоқ)

4. Бастауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшесі. (иә)

5. – ның, - нің ілік септігінің жалғауы. (иә)
 6. мен, сен, ол, біздер – жіктеу есімдіктері. (иә)
 7. – ма, - ме, - ше сұраулық шылаулар. (иә)
 8. Лепті сөйлем қызметіне қарай негізгі, жетек, анықтауыш болып бөлінеді. (жоқ)
 9. Биылғы күз салқын. Бұл – құрмалас сөйлем. (жоқ)
 10. «У» тұйық етістік жасаушы жұрнақ. (иә)
 11. «келе жатыр» - үйірлі баяндауыш. (жоқ)
 12. Сөйлем мүшелерін тіл білімінің морфология саласы зерттейді. (жоқ)
 13. Сөйлем айтылу мақсатына қарай төртке бөлінеді. (иә)
 14. Бастауыш пен толықтауыш сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. (жоқ)
 15. Сөйлем мүшелері құрылысына қарай 3 - ке бөлінеді. (иә)
6. Жаттығу жұмысы.

Бастауыш пен баяндауыштың арасына сызықшаны қойып көшір.

Ол күзетші жас жігіт Кәрібжан айтқан ән. Бес жердегі бес жиырма бес. Қуаты ақындық, үміті халық. Бұл Бәкен. Үлкен үйден дәм татып кету борыш. Шетінен көшіріп жатқаны кішкене молда жіберген «Татьяна хаты». Оқу білім бұлағы, білім өмір шырағы.

III. Ой толғаныс.

7. Тірек сөздерді пайдаланып, шағын эссе - мәтін жазу.

Мәтінде тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелерді пайдалану.

I топ. «Ұстаз» II топ. «Ана» III топ. «Отан»

8. Үйге тапсырма: Адамгершілік, имандылық тақырыбына байланысты даналық сөздер тауып жазу. Оларға синтаксистік талдау жасау.

9. Оқушылар білімін бағалау.

2.4. Тақырып: Сөйлем мүшелерін қайталау

Сабақтың мақсаты:

1. Білімділік: Сөйлем мүшелерінен алған білімдерін мысалдар келтіру арқылы пысықтау, еске түсіру. Сөйлем мүшелерін ажырата білуге үйрету.

2. Дамытушылық : Оқушылардың таным белсендігін арттыру. Тіл байлығын, шығармашылық ойлау қабілетін дамыту. Өз беттерімен жұмыс істеуге үйрету және логикалық ойлау қабілетін дамыту.

3. Тәрбиелік: рухани-адамгершілік, еңбексүйгіштік дағдыларын қалыптастыру, Отанды сүйуге, қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыру.

Сабақтың түрі: бекіту сабағы

Әдіс-тәсілдер: сұрақ- жауап, талдау, ой қорыту, іздендіру.

Пәнаралық байланыс: әдебиет

Көрнекілігі: слайдтар , тест тапсырмалары, семантикалық карта.

Сабақтың барысы:

I. Ұйымдастыру кезеңі. Оқушылармен амандасып, зейіндерін сабаққа аудару.

Бүгін біз сабағымызда сөйлем мүшелерінен алған білімізді қайталаймыз.

Алдымен мына сұрақтарға жауап берейік:

Сөйлем мүшесі дегеніміз не?

Сөйлем мүшесі бола алмайтын сөздер

Сөйлем мүшесінің белгілері қандай?

Сөйлем мүшелері құрамына қарай нешеге бөлінеді?

Атқаратын қызметіне қарай қалай бөлінеді?

Тұрлаулы мүшелер дегеніміз не?

Тұрлаусыз мүшелер дегеніміз не?

Бастауыш дегеніміз не?

Бастауыш болатын сөз таптарын ата.

10.Баяндауыш дегеніміз не?

11.Баяндауыш болатын сөз таптарын ата.

Енді тұрлаусыз мүшелерге тоқталайық. 1-қатар толықтауыш, 2- қатар анықтауыш , 3-қатар-пысықтауыштың ережесін айту.

Енді дәптерлеріңді ашып, бүгінгі күнді жазыңдар. Мына сөйлемдерге синтаксистік (сатылай-кешенді) талдау жасайық:

Бүгінгідей күндеріміз үшін талай ғасырлар бойы ата- бабаларымыз қанды жолға тәуекел етіп басын тікті.

Қазақ халқы күй өнерін ерекше қадірлеген.

Сөз құрамына, лексика-грамматикалық мағынасына қарай талдау жасау: ғасырлар, тікті .

Дыбыстық талдау (математикалық тәсілмен) : Өзбекстан, тәуелсіздік.

« Мені тап! » ойыны.

Ойын шарты: берілген мақал-мәтелдерді оқып, 1-қатар сол оқылған мақал-мәтелден анықтауышты, 2-қатар пысықтауышты, 3-қатар толықтауышты табады.

1-қатар (анықтауыш)

Жаман жолдас жауға қалдырар.

Гүл- жердің көркі,

Қыз- елдің көркі.

3. Байлықтың атасы –еңбек, анасы – жер.

2- қатар (пысықтауыш):

Қорыққан бұрын жұдырықтар.

Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі.

Болат қайнауда шынығады, батыр майданда шынығады.

3-қатар (толықтауыш)

Темірді қызған кезде соқ.

Талаптыға нұр жауар.

Қайғысыз қара суға семірер.

Семантикалық кестені толтыру.

1-қатар:

Біз бүгінгі жетістіктерімізге тәуелсіздіктің арқасында жеттік.

2-қатар:

Мен тәуелсіз елдің азаматы болғаныма мақтанамын.

3-қатар:

Тәуелсіздікті аңсамайтын халық ешқашан болмайды.

Сөйлем	
бастауыш	
баяндауыш	
толықтауыш	
анықтауыш	
пысықтауыш	

Сызба бойынша сөйлем құрастыру:

Анықтауыш - бастауыш – пысықтауыш – пысықтауыш – баяндауыш.

Пысықтауыш – бастауыш – пысықтауыш – баяндауыш.

Бастауыш – толықтауыш – пысықтауыш- баяндауыш.

Тест жұмысы.

Сөйлем мүшелерін қаншалықты меңгергендерінді тексеру үшін және сабақты қорыту мақсатында 2 нұсқада тест тапсырмасы беріледі. (Тест тапсырмасы 6 сұрақтан, әр сұрақ 6 жауап нұсқасынан тұрады. Тест парақшасының соңында бос торкөздер берілген, сол торкөздерге дұрыс жауап сандары жазылады).

Қорытынды : Бүгінгі сабақ сендерге ұнады ма?

Не білдіңдер?

Сабақ несімен қызықты болды?

Қандай әсер алдыңдар?

Бағалау: Сабаққа қатысқан оқушылардың білімін бағалау.

Үйге тапсырма: «Тәуелсіз елдің ұланымыз» тақырыбына шағын шығарма жаз.

1-нұсқа.

1. Сөйлем мүшесі атқаратын қызметіне қарай қалай бөлінетінін көрсет.

1) Бастауыш, анықтауыш. 2) Тұрлаулы, тұрлаусыз . 3) Бастауыш, баяндауыш . 4) Тұрлаусыз, пысықтауыш.

5) Толықтауыш, пысықтауыш . 6) Анықтауыш, толықтауыш

2. Сөйлем мүшелері құрамына қарай қалай бөлінетін көрсет.

1) Дара, күрделі, үйірлі . 2) Анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш. 3) Тұрлаулы, тұрлаусыз.

4) Бастауыш, баяндауыш. 5) Анықтауыш, толықтауыш, үйірлі . 6) Дара, күрделі, тұрлаулы.

3. Бастауыш қай сөз табынан екенін көрсет. Сендер бақытты адамсыңдар.

1) Зат есім . 2) Сын есім . 3) Сан есім. 4) Етістік . 5) Есімдік . 6) Үстеу.

4. Тура толықтауыш қай септікте тұратынын көрсет.

1) Барыс септік . 2) Ілік септік . 3) Табыс септік . 4) Жатыс септік . 5) Шығыс септік . 6) Көмектес септік.

5. Мекен, мезгіл, қимыл-сын, мен себеп жағынан айқындайтын сөйлемнің тұрлаусыз мүшесін көрсет..

1) Бастауыш . 2) Баяндауыш . 3) Толықтауыш . 4) Анықтауыш . 5) Тура толықтауыш . 6) Пысықтауыш.

6. Сөйлемдегі анықтауыштың байланысу түрін көрсет.

1) Қиысу . 2) Қабысу, матасу. 3) Меңгеру. 4) Матасу, жанасу. 5) Жанасу. 6) Жанасу, қабысу.

2- нұсқа.

1. Атау септігінде тұрып, іс-оқиғаны білдіретін сөйлемнің мүшесін көрсет.

1) Бастауыш. 2) Баяндауыш 3) Толықтауыш. 4) Анықтауыш. 5) Пысықтауыш. 6) Тұрлаусыз мүшелер.

2. Бастауыш пен баяндауыштың сөйлемдегі байланысу түрін көрсет.

1) Матасу . 2) Меңгеру. 3) Қиысу. 4) Жанасу. 5) Қабысу. 6) Меңгеру, жанасу

3. Баяндауыш қай сөз табынан екенін көрсет. Бүгін күн суық.

1) Зат есім. 2) Сын есім. 3) Сан есім. 4) Есімдік. 5) Етістік. 6) Есімше

4. Қашан? Қалай? Қайда? сұрақтарына жауап беретін сөйлем мүшесін көрсет.

1) Бастауыш. 2) Баяндауыш. 3) Толықтауыш. 4) Анықтауыш. 5) Пысықтауыш.

6) Тұрлаулы мүшелер

5. Мына сөйлемдегі тура толықтауышты көрсет.

Балаңды бес жасқа дейін хандай көтер, он бес жасқа дейін құлдай жұмса.

1) Бес жасқа . 2)Хандай. 3) Балаңды. 4) Көтер. 5) Он бес жасқа. 6) Құлдай жұмса.

6. Дара бастауышы бар сөйлемді көрсет.

1) Ұлы ақын Абай Семей өңірінде дүниеге келген.

2) Өзбекстан жері - пайдалы қазбаларға бай.

3) Қазақ халқы өзінің тәуелсіздігін 1991 жылы жариялады.

4) Абайлар Қарашоқыға түс ауа жетті.

5) Менің ол кітапты оқығым келді.

6) Тәуке хан ел басқару ісіне беделі зор билер мен батырларды топтастырған.

Рефлексия (ой толғау): Бүгінгі сабақ сендерге ұнады ма?

Қандай әсер алдыңдар?

Қандай тапсырма сендерге қиындық туғызды?

Бағалау: Сабаққа қатысқан оқушылардың білімін бағалау.

Үйге тапсырма: Тәуелсіздік тақырыбына 5 сөйлем құрастыру

Жаңа технологияларды күнделікті сабақ үрдісіне пайдалану үшін, әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогтың мақсат- мүддесіне байланысты, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа әдістерді жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалау ерекше орын алады.

Қорытынды

Мұғалім – мектептегі басты тұлға. Ол өз ісімен өзгеге үлгі болып жетекші болады. Білімі терең , әдістемелік шеберлігі мол, мақсаты айқын, үнемі ізденіс үстінде жүреді. Мұғалім жұмысындағы , әсіресе, сабақ беруіндегі бір ерекшелігі- ұғымдарды белгілі бір сызбалармен түсіндіріп, соны қолдана отырып, іскелік жұмыстар жүргізіледі. Мысалы: Бір ғана ұғымды шағын көрнекілікпен жинақтап, баланың түсінуіне ыңғайлы етіп ұсынады.

Тұрлаулы мүшелер-сөйлем құрауға негіз болатын предикативтік бірлік. Тұрлаулы мүшелердің сөйлем құрауда атқаратын рөлі туралы ғалымдар арасындағы пікірталас бас мүшелерінің тығыз грамматикалық байланысынан туындаса керек. Бастауыш-сөйлемдегі ұйымдастырушы бас мүшенің бірі, оған баяндаушы грамматикалық тұлғасы жағынан тәуелді. Алайда баяндауыштың қолданылуындағы дербестік, сөйлемдегі ойды тиянақтау мүмкіндігі-баяндауыш мүшенің сөйлемдегі доминанттық рөлін айқындайды.

Түркологияда, соның ішінде қазақ тілінде бас мүшелерді үйрету мәселесіне ғалымдардың әр түрлі аспектіде келуі аталған мүшелердің грамматикалық сипатын ашуға мүмкіндік жасайды. Бас мүшелерге анықтыма беруде, олардың грамматикалық тұлғаларын анықтауда төмендегідей ерекшеліктерді басты назарда ұстаған жөн:

1. Қандайда болмасын тілдік категорияға берілетін анықтама логикалық емес, грамматикалық тұрғыдан берілгені дұрыс. Сондықтан бастауышқа анықтама беруде оның тек ой иесі екендігін көрсету-грамматикалық бастауыштың табиғатын таныта алмайды. Анықтамада оның тұлғасы егер өзге мүшелермен синтаксистік байланысы қамтылу керек.

2. Сондай-ақ анықтамада синтаксистік қызмет атқарып тұрған сөздің симитикасы емес, осы категорияға ортақ грамматикалық белгілері негіз болуы

керек. Баяндауышқа тән грамматикалық белгісі біріншіден, сөйлемдегі ойды тиянақтауы болса, екіншіден, белгілі бір жақ тұлғасында тұруы.

3. Грамматикалық бастауыштың тұлғасы – атау септігі. Тек атау тұлғадағы сөз ғана баяндауыштың предикаттық қатынасқа түсе. Сөйлем құрай алады.

4. атау тұлғадағы бастауыш дегеніміз – атау септігінің формасында тұрып, субстанттық мәнде жұмсалып, баяндауышпен қыса байланысатын тұрлаулы мүше.

5. Логикалық бастауыш – грамматикалық бастауыш секілді сөйлемде айтылған ойдың иесі. Айырмашылығы – тұлғасында. Грамматикалық бастауыш атау септігінде тұрса, логикалық бастауыш ілік, барыс септік тұлғаларында тұрады.

6. Сөйлемдегі баяндауыштың негізгі грамматикалық тұлғасы-жіктік жалғаулары. Жіктік жалғауы өзі жалғанған сөздің тиянақтылық сипатына ықпал ете отырып, оны бастауышпен жақ жағынан қиыстыра байланыстырады.

7. Сөйтіп, тұрлаулы мүшелердің грамматикалық тұлғасы дегеніміз, кейбір оқулықтар мен грамматикаларда, жеке зерттеулерде көрсетіліп жүргендей, осы қызметті атқарып тұрған сөздің сыртқы морфологиялық құрылымы емес сол сөзді аталған позицияға түсіріп тұрған арнайы морфологиялық көрсеткіш. Ол тұлға бастауышта атау септігі, баяндауышта жіктік жалғаулары.

Жұмысымызда көбінесе оқушылармен бірлесіп, ұйымдасып топтасып жұмыс істеуіне көңіл бөлдік. Оқушы бірлесіп үйретуде, кішігірім топтармен, жұппен жұмыс жасауға, ортақ проблемаларды талқылағанда жаңа пікірлерге шығармашылықпен қарау тұрғысында жаңалықтар ашу барысында жұмыс істейді. Топ мүшелері өз ойларын ортаға салып және сол ойларды кесте арқылы көрсетеді. Шамалары келгенше қорғап шығуға тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Каримов И.А. Баркамол авлод арзуси. Тошкент, Узбекистон, 1999,62
2. Абдиреймова Т. Қазақ тілін проблемалы оқытудың тиімді жолдары, Нөкіс. «Қарақалпақстан», 2009
3. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі А., 1991.
4. Әміров Р Жай сөйлем синтаксисі А., 1983.
5. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқыту методикасы. Ташкент -2003
6. Мейірманқұлова Т.Білім берудегі инновациялық технологиялар. Алматы, 2005
7. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. А., 1991.
8. Серғалиев М., Күлкенова О., Айғабылов А. Қазіргі қазақ әдеби тілі. А., 1991.
9. Ұйықбаев И. Мектепте қазақ тілін оқыту мәселелері. А. 1997
10. Шәукенов Қ. Синтаксистік категориялардың семантикалық және функционалды байланысы. АДД. А., 1995
11. Ермекова Т. Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар. Алматы, 1999
12. Қазақ грамматикасы. Астана , 2002.
13. Қазақ грамматикасы. Энциклопедия Астана 2002.
14. [www. ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz)
15. www.edunet.uz

Мазмұны

Автордың аннотациясы.....	
Кіріспе.....	
I ТАРАУ	
Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері.....	
1.1. Бастауыш.....	
1.2. Бастауыштың грамматикалық тұлғасы.....	
1.3. Баяндауыш.....	
1.4. Баяндауыштың грамматикалық тұлғасы.....	
II ТАРАУ	
Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері және оларды жаңаша оқыту әдістері....	
2.1. Тұрлаулы мүшелерді оқыту	
2.2. Тұрлаулы мүшелер. Бастауышты оқыту	
2.3. Сөйлем мүшелерін қайталау	
2.4. Сөйлем мүшелерін қайталау.....	
Қорытынды.....	
Пайдаланған әдебиеттер.....	